

İslam-Referanslı Kürt Siyasetlerinin İnşası ve Dönüşümü

Cuma Çiçek

Giriş

Kürtler hem en büyük çözüm umudunu hem de en büyük yıkımı Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) liderliğindeki Türk-İslam referanslı hegemonyanın¹ siyasal iktidarı döneminde yaşadı. Kürt meselesinin iki asırlık geçmişini bir yana, 1984 yılından bu yana süregelen kanlı çatışma döneminden sonra silahların susması ve Kürt meselesinin barışçıl-demokratik yollarla çözülmesi için geçmişle kıyaslanmayacak ölçüde önemli adımlar atıldı. Kültürel alanda, tüm sınırlarına rağmen göz ardı edilemeyecek reformlar yapıldı. 2002 yılında Kürtçe özel kurslar ve TRT-3'te birkaç saatlik Kürtçe yayınlarla başlayan süreç ilk Kürtçe devlet kanalı olan TRT-6'nın (şimdi TRT-Kurdi) 2009 yılında açılması, devlet okullarında Kürtçenin seçmeli ders olarak öğretilmesine olanak tanınması, çeşitli üniversitelerde Kürt dili, kültürü ve edebiyatı alanında açılan lisans ve yüksek lisans programlarıyla devam etti. En son 2014 yılında, yasal düzenleme yapılarak Kürtçe eğitime olanak tanıyan iki-dilli özel okulların kuruluşu mümkün hale geldi.² Bu reform dönemi içerisinde Kürtçe yayın

1 - Hegemonya kavramını Gramscian anlamda kullanıyorum. Kavramın detaylı bir analizi için bkz.: Gramsci, Antonio, Selection from the Prison Notebooks, New York: International Publishers, 1992, ss. 206-276.

2 - Resmi Gazete, "6529 Sayılı Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun," Resmi Gazete, 13.03.2014, Sayı: 28940.

yapan sayısız özel televizyon kanalı açıldı, belediyelerde Kürtçenin kullanımı yaygınlaştı, çoğu kentte şehir tabelaları iki ya da çok-dilli hale geldi.

Kültürel alanda olduğu kadar siyasal alanda da önemli adımlar atıldı. 2005 yılında dönemin Başbakanı R. T. Erdoğan Diyarbakır'da yaptığı konuşmada devletin geçmişte yaptığı hatalarla yüzleşmesi gerektiğini, Kürt meselesinin Başbakan olarak herkesten önce kendisinin sorunu olduğunu ve "her sorunu, daha çok demokrasi daha çok vatandaşlık hukuku daha çok refahla çözeceği(ni)" belirtti.³ 2008-2011 yılları arasında süren Oslo Süreci siyasal alanda not edilmesi gereken ikinci önemli adımdı.⁴ Oslo Sürecinde Kürt çatışmasının sonlanması ve Kürt meselesinin siyasi çözümü için devlet adına Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) ile Kürdistan Topluluklar Birliği⁵ (*Koma Cioakên Kurdistanê* – KCK) heyeti ilk kez doğrudan bir araya geldi. Dönemin Başbakanı R. T. Erdoğan'ın kamuoyuna yaptığı açıklamalarla teyit ettiği bu görüşmelere ayrıca uluslararası bir kuruluş da katıldı. Yine, 2013-2015 tarihleri arasında süren Çözüm Süreci not edilmesi gereken bir diğer önemli siyasal girişimdi.⁶ Her ne kadar Temmuz 2015 tarihinde yeniden başlayan çatışmalarla sonlansa da Çözüm Süreci 30 yılını geçmişte bırakmış Kürt çatışmasının sonlanmasına dönük çok önemli bir girişimdi.⁷

Kültürel ve siyasal alanlardaki bu adımlarla birlikte, son on yılda çok büyük yıkımlar da yaşandı. Örneğin Oslo Sürecinde KCK operasyonları kapsamında içinde belediye başkanlarının, siyasetçilerin, gazetecilerin, avukatların, sivil toplum örgütü yöneticilerinin olduğu 8.000'e yakın politik aktivist tutuklandı. Yine, Çözüm Süreci'nin sonlanmasından sonra kentlere taşan çatışmalarda geçmişle kıyaslanmayacak ölçekte kayıplar ve yıkımlar yaşandı. Resmi rakamlara göre 24 Temmuz 2015 ile 23 Mayıs 2016 tarihleri arasında 4.949 KCK üyesi ve 483 güvenlik gücü yaşamını yitirdi.⁸ Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) raporuna göre 16 Ağustos 2015 ile 16 Ağustos 2016 tarihleri arasında "toplam 9 il ve en az 35 ilçede, resmi olarak tespit edilebilen en az 111 süresiz ve gün

3 - Seven, Erhan, "Kürt sorunu benim sorunum", Yeni Şafak, 13.08.2005, <http://www.yenisafak.com/arsiv/2005/agustos/13/p01.html>, erişim: 26.02.2017.

4 - Oslo Süreci üzerine detaylı bir tartışma için bkz.: Çiçek, Cuma, "Elimination or Integration of Pro-Kurdish Politics: Limits of the AKP's Democratic Initiative," *Turkish Studies*, 12:1 (2011), 15-26.

5 - PKK (Partiya Karkerên Kurdistanê – Kürdistan İşçi Partisi), lideri A. Öcalan'ın 1999 yılında yakalanması sonrasında ideolojik-politik yönelimini, stratejini ve kurumsal yapılanmasını dikkate değer oranda dönüştürdü. Bu dönüşüm sürecinde PKK yerini 2005 yılında daha kompleks bir organizasyon yapısına sahip KCK'ye bıraktı.

6 - Çözüm Süreci'nin detaylı bir analizi için bkz.: Alpay, Necmiye ve Tahmaz, Hakan (Der.), *Barış Açısını Savunmak: Çözüm Sürecinde Ne Oldu?*, İstanbul: Metis Yayınları, 2015.

7 - Çözüm Süreci'nin neden başarısız olduğuna dair detaylı bir tartışma için bkz.: Çiçek, Cuma ve Coşkun, Vahap, *Dolmabahçe'den Günümüzü Çözüm Süreci: Başarısızlığı Anlamak ve Yeni Bir Yol Bulmak*, İstanbul: Barış Vakfı Yayınları, 2016.

8 - Doğan Haber Ajansı, "24 Temmuz 2015 tarihinden itibaren 7078 PKK'lı terörist etkisiz hale getirildi," Doğan Haber Ajansı, 23.05.2016, http://www.dha.com.tr/24-temmuz-2015-tarihinden- itibaren-7078-pkkl-terorist-etkisiz-hale-getirildi_1235053.html

boyu sokağa çıkma yasağı ilanı gerçekleş(ti).”⁹ 2014 nüfus sayımına göre söz konusu ilçelerde yaşayan yaklaşık 1,7 milyon insan bu yasaklardan etkilendi. Yaşanan çatışmalarda 79’u çocuk, 71’i kadın ve 30’u 60 yaşın üzerinde olmak üzere en az 321 sivil yaşamını yitirdi. İçinde Diyarbakır-Sur ve Şırnak-Cizre, Şırnak-Merkez ve Mardin-Nusaybin de olmak üzere sekiz ilçede büyük ölçekli kentsel yıkımlar yaşandı. Dönemin Sağlık Bakanı M. Müezzinoğlu 27 Şubat 2016 tarihinde yaptığı açıklamada 355 bin yurttaşın kentsel çatışmalardan dolayı yerinden edildiğini belirtti.¹⁰ Bu açıklamadan sonra Şırnak, Mardin-Nusaybin ve Hakkari-Yüksekova’da yaşanan çatışmaların sonuçları da dikkate alındığında yerinden edilen yurttaşların 500 bin civarında olduğu söylenebilir. Ayrıca, Ankara, İstanbul, Kayseri ve Diyarbakır gibi büyükşehirlerde geçmişle kıyaslanmayacak ölçüde büyük ölçekli bombalı saldırılar gerçekleşti ve çok sayıda insan yaşamını yitirdi.

15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleşen darbe girişimi sonrası ilan edilen Olağanüstü Hal Yönetimi (OHAL) kapsamında legal Kürt siyaseti tasfiye riski ile karşı karşıya bırakıldı. İki Eş-başkan da içinde olmak üzere ondan fazla Halkların Demokratik Partisi (HDP) üyesi parlamenter tutuklandı. Bu dönemde HDP ile ilişkili 10.000’e yakın kişi göz altına alınırken bunların 5.000’e yakını tutuklandı. Diyarbakır, Van ve Mardin büyükşehir belediyelerinin eş-başkanlarının da içinde olduğu neredeyse tüm Demokratik Bölgeler Partisi (DBP) üyesi belediye başkanları tutuklanarak yerlerine kayyumlar atandı.¹¹ 2019 Mart ayında yapılan yerel seçimlerden sonra birçok yerde seçimi kazanan HDP’li belediye başkanları tutuklanarak yerlerine yeniden kayyum atandı.¹² OHAL döneminde çocuk kanalı Zarok TV¹³ de içerisinde olmak üzere Kürtçe yayın yapan muhalif televizyon kanallarının neredeyse tamamı ve yüzlerce sivil toplum örgütü kapatıldı.

Bu çalışmada, İslam-referanslı Kürt siyasetlerinin gelişim seyri Kürt meselesi/çatışması ile AK Parti liderliğindeki Türk-İslam referanslı hegemonya ile kurduğu ilişki bağlamında ele alınıyor. Bu kapsamda, ilk olarak, konuya dair teorik bir çerçeve oluşturmak için bir sosyo-politik ve tarihsel inşaa olarak kim-

9 - TİHV, “16 Ağustos 2015 – 16 Ağustos 2016 Tarihleri Arasında Sokağa Çıkma Yasakları ve Yaşamını Yitiren Siviller Bilgi Notu, Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 21.08.2016, <http://tihv.org.tr/16-agustos-2015-16-agustos-2016-tarihleri-arasinda-sokaga-cikma-yasaklari-ve-yasamini-yitiren-siviller-bilgi-notu/>, erişim 25.03.2017.

10 - Tekin, Edip, “355 bin kişi terörden göç etti,” Hürriyet, 27.02.2016, <http://www.hurriyet.com.tr/355-bin-kisi-terorden-goc-etti-40061270>, erişim: 01.03.2017.

11 - Halkların Demokratik Partisi (HDP), Türkiye’de Kayyum Rejimi & Seçme ve Seçilme Hakkının Gaspi, 30.01.2020, <https://www.hdp.org.tr/images/UserFiles/Documents/Editor/31%20Mart%20Kayy%C4%B1m%20Raporu.pdf>, erişim: 08.04.2020.

12 - Birgün, “HDP’li dört belediyeye kayyum atandı”, 23.03.2020, <https://www.birgun.net/haber/hdp-li-dort-belediyeye-kayyum-atandi-292774>, erişim tarihi: 08.04.2020.

13 - Kamuoyunda yükselen tepkiler üzerine Zarok TV sonradan yeniden açıldı.

lik meselesi ele alınıyor. İkinci olarak, inşacı bir perspektifle, İslam'ın zaman, mekân ve aktörlere bağlı olarak nasıl değiştiğini ortaya koymak için bağlamsal bir okuma yapılıyor. Üçüncü bölümde, İslam-referanslı Kürt siyasetlerinin 1950'li yıllardan bugüne gelişimi tarihsel bir okumayla ele alınıyor. Dördüncü bölümde, ana-akım Kürt hareketinin¹⁴ 2000'lerde AK Parti ile birlikte karşılaştığı İslami meydan okuma ve bunun akabinde yaşadığı dönüşüm tartışılıyor. Beşinci bölümde, Çözüm Süreci'nin Kürt kimliği, İslam ve Türk-İslamcı hegemonya arasındaki ilişkiye etkileri ele alınıyor. Son bölümde, 15 Temmuz darbe girişimi ve sonrasında İslam-referanslı Türk hegemonyasının analizi yapılarak bunun İslam-referanslı Kürt siyasetlerine etkisi tartışılıyor.

1. Sosyo-Politik ve Tarihsel İnşalar Olarak Çoklu Kimlikler

Bu çalışmada inşacı (*constructivist*) teoriyi izlenerek, din, mezhep, ulus, etnisite gibi kolektif kimliklerin ilişkisel sosyo-politik ve tarihsel inşalar olduğu ileri sürülüyor. Farklı Kürt aktörlerinin kolektif kimliklerinin inşa süreçlerini analiz etmek için, F. Barth'ın "Ethnic Groups and Boundaries"¹⁵ adlı çalışmasında etnik kimlikler ve sınırları üzerine geliştirdiği teorik çerçeve ile R. Brubaker'ın "grup" konseptini sorunsallaştırdığı "Ethnicity Without Groups"¹⁶ adlı çalışmasında geliştirdiği teorik çerçeve sentezleniyor.

Bart'ın yaklaşımı aktörlerin eylemde bulunduğu sosyo-ekonomik ve sosyo-politik bağlama ve farklı etnik gruplar arasındaki çok-düzeyle etkileşime odaklanmamızı sağlıyor. Öte yandan, Brubaker grup konseptini sorunsallaştırarak etnisite ve etnik/ulusal grup gibi kolektif kimliklerin ve grupların birer inşa süreci olduğunu hatırlatıyor. Bununla birlikte yazarlar bu inşa süreçlerinde devletin oynadığı role yeterince değinmiyorlar. Bu konuda Brubaker grupların aktörlerin/girişimcilerin inşaları olduğunu belirtirken, devleti de aktörler arasında saymasına rağmen, devletin rolü üzerinde yeterince durmuyor. Oysa ki toplumsal ilişkilerin etnik ve kültürel anlamda inşasında devlet kritik bir rol oynuyor.¹⁷ Kolektif kimliklerin ve grupları inşasında devlet, herhangi bir politik örgüt, sosyal hareket ya da dini cemaat ile kıyaslanmayacak ölçüde bir role, güce ve kapasiteye sahiptir.

14 - Bu çalışmada, ana-akım Kürt hareketi ya da siyaseti bugün Türkiye ölçeğinde HDP, Kürt coğrafyasında ise DBP tarafından temsil edilen ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alandaki geniş sosyo-politik mobilizasyona işaret etmek için kullanılıyor. Bu geniş sosyopolitik mobilizasyon siyasi partiler kadar sivil toplum örgütlerini, medya kuruluşlarını, toplumsal hareketlerini içeriyor.

15 - Barth, Fredrik, "Ethnic Groups and Boundaries: Introduction", içinde F. Barth (Ed.) Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference, Oslo: Universitetsforlaget, 1969: 09-38.

16 - Brubaker, Roger, "Ethnicity Without Groups", Archives Eurpéennes de Sociologies XLIII, no. 2 (2002): 163-189.

17 - Solomos, John ve Back, Les, "Marxism, Racism, and Ethnicity", American Behavioral Scientist, 38 (1995): 407-420.

Barth'ın adı geçen makalesinde sunduğu çerçeve, etnisitenin bir inşa olduğunu ve farkı içerme ve dışlama süreçlerini kapsayan sosyal ilişkiler içinde ele alınması gerektiğini hatırlatıyor. Coğrafik ve sosyal yalıtılmışlık etnik farklılıkların korunmasında önemli bir işlev görür. Bununla birlikte, Barth'a göre, etnik farklılık sosyal etkileşimin ve kabulün yokluğuna dayanmaz, aksine etnik gruplar arası temas ve bağımlılık üzerinden inşa olurlar. Yazara göre sosyal sistemler içerme ve dışlama mekanizmaları içeren sosyal süreçlere dayanır ve bireylerin hayatları boyunca yer aldıkları üyelik mekanizmaları ve katılımlar değişmesine rağmen, bu sosyal içerme ve dışlama süreçleri vasıtasıyla ayrık kategoriler varlığını sürdürmeyi başarır.¹⁸

Antropoloji literatüründe etnik grupların dört temel özelliğine vurgu yapılır. Bir etnik grup, (1) büyük ölçüde kendini biyolojik olarak devam ettirebilir. (2) Kültürel formlardan oluşan bir bütünsellik ifade eder ve grup üyeleri temel kültürel değerleri paylaşırlar. (3) Bir iletişim ve etkileşim alanı işlevi gören bir etnik grup, (4) kendileri ve başkaları tarafından tanımlanan bir üyelik kurumuna sahiptir ve bu üyelik kurumu aynı düzen içinde yer alan başka kategorilerden ayırt edilmeyi sağlayan bir kategori inşa eder.¹⁹ Etnik grupları her şeyden önce sosyal organizasyonlar olarak ele alan Barth, yukarıda belirtilen dördüncü özelliği baz alarak, aynı sosyo-politik ve sosyo-ekonomik düzen içinde yaşayan farklı etnik gruplar arasındaki ilişkilere odaklanıyor ve etnik grupların karşılıklı etkileşimine parmak basıyor.

Bu perspektiften bakınca, etnik grupların oluşumu ve devamında, belirleyici olan dinamik, grup içi inşa süreçleri ya da tarihsel olarak var olan ortak kültürel değerler değil, etnik gruplar arasında ya da etnik grupların üyelerine dönük inşa edilmiş dışlayıcı ve içerici süreçler sonucu oluşan sınırlardır. Etnik sınırların oluşumunda önemli bir dinamik olan gruba özgü kültürel değerler, grup üyelerinin kültürel karakterleri ya da grubun organizasyonel yapısı zaman içinde değişebilir. Ancak grup üyeleri ve dışarıdakiler arasında yapılan sürekli ayrıştırma, yani biz ve ötekiler ayrışması, kültürel formlar ve içerikler değişse de etnik grupların ve sınırlarının nasıl korunduğunu anlamamızı sağlıyor.²⁰

Brubaker'ın, "grup" konseptini sorunsallaştırarak etnisite konusunda yaptığı analizler Barth'ın çizdiği çerçeveden öteye gitmemize olanak tanıyor. Brubaker'a göre "grup" sosyoloji, antropoloji, demografi ve sosyal psikoloji gibi bilim dallarının en önemli konseptlerinden biridir. Grup konsepti aynı zamanda, politik mobilizasyon, kültürel kimlik, ekonomik çıkarlar, sosyal sınıflar,

18 - Barth, Age., s. 9-10.

19 - Barth, Age., s. 10-11.

20 - Barth, Age., s. 13-14

grup statüleri, kolektif eylem, akrabalık ilişkileri, toplumsal cinsiyet, din, etnisite, ırk, çok kültürlülük ve her türden azınlık grupları çalışmalarında da temel elementlerden biri olarak ele alınıyor.²¹

Sosyal teorideki dikkate değer gelişmelere rağmen, Brubaker'a göre, güçlü ve direngen bir "grupizm", başka bir ifade ile grupçuluk hakimiyetini sürdürüyor. Düşünür grupizmi "ayrı, keskin bir şekilde farklılaşmış, içsel olarak homojen ve dışsal olarak sınırlandırılmış grupları sosyal hayatın ana bileşenleri, sosyal çatışmaların öncü tarafları ve sosyal analizin temel birimleri olarak gören eğilim"²² olarak tanımlıyor. Düşünüre göre etnisite, ırk ya da ulus üzerine yapılan çalışmalarda grupizm, grupları "verili" ve "dünyada evvelden beri var olan olgular", çıkarların ve bu çıkarların taşıyıcısı olan aktörlerin dayandığı temel oluşumlar olarak ele alıyor. Oysa ki, gruptan kast edilen aslında inşa edilen bir "grup olma halidir" (*groupness*) ve etnik grup gerçekte politik, sosyal, kültürel ve psikolojik süreçler sonrasında inşa edilen "etnik grup olma halidir", başka bir ifadeyle etnikleştirilmiş bir gruptur²³. Brubaker'a göre, "etnisiteyi, ırkı ve ulusu temel gruplar ya da yapılar olarak değil, *pratik kategoriler, kültürel deyimler, bilişsel şemalar, söylemsel çerçeveler, organizasyonel rutinler, kurumsal formlar, politik projeler ve şartlara bağlı olaylar* olarak düşünmek" gerekir. Böylesi bir yaklaşım "etnikleştirmeyi, ırklaştırmayı ve uluslaştırmayı politik, sosyal, kültürel ve psikolojik süreçler olarak" inceler ve "temel analitik kategori olarak 'grubu' bir varlık/öz olarak değil, bundan ziyade 'grup olma halini' bir bağlama bağlı olarak farklılaşan kavramsal bir değişken olarak ele almak anlamına gelir."²⁴

Brubaker'a göre, etnik grup çoğu zaman belli bir sınıfın, kliğin ya da grubun çıkarlarını maskeleyen için devlet, otonom rejimler, politik gruplar, siyasi partiler, sosyal hareketler, medya kuruluşları ve dini örgütler gibi etno-politik aktörler/girişimciler tarafından inşa edilir.²⁵ Bu çerçevede, genel olarak grup aidiyetini ayırt edilir özelliklere sahip, bütünlüklü, somut, sınırlandırılmış ve dayanıklı bir grup ya da organizma anlamında değil, bundan ziyade ilişkisel, sürece-tabii, dinamik, heterojen ve eylemlerle inşa edilen olarak kavramak anlamında ufuk açıcıdır. Daha da önemlisi, düşünür araştırmacıları etnisite, ulus, din, mezhep gibi kolektif kimliklerin ve grupların inşasını analiz etmek için süreçlere ve aktörler arasındaki etkileşime odaklanmaya davet ediyor.

21 - Brubaker, Age., s. 164.

22 - Brubaker, Age., s. 164.

23 - Brubaker, Age., s. 167-8.

24 - Brubaker, Age., s. 167-8.

25 - Brubaker, Age., s. 174.

Yukarıdaki hususların yanı sıra, kolektif kimliklerin ve grupların inşasında devlet iktidarının belirleyici rolünün altını çizmek gerekir. Bu anlamda, diğer aktörlere kıyasla, devletin en güçlü sosyo-politik girişimci olduğunu not etmek gerekir. Ulus, din, sınıf ve toplumsal cinsiyet gibi ayrımlara dayalı sosyal ve politik ilişkilerin inşasında, bazı grupların içerilip, diğerlerinin “öteki” olarak dışlanarak inşa edilmesinde devlet kritik bir rol oynar.²⁶ Devlet dilsel ve kültürel farklılıklar barındıran toplumsal yapılardan etnik gruplar inşa eden en önemli etno-politik girişimcidir. Bu anlamda ulus-devletin inşa süreci biri (bazen birden fazlası) baskın olmak üzere çoklu etnik gruplar inşa etme sürecidir. Devlet dayandığı etnik grubu altyapısal ve despotik iktidarlara²⁷ vasıtasıyla inşa ederken, baskı altına alarak dışarıda bıraktıklarını ötekileştirir ve farklı etno-politik girişimciler tarafından paralel etnik grupların inşasını tetikler.²⁸ Bu konuda bir adım daha ileri gidilerek devletin sadece bir etno-politik girişimci olmadığı bununla birlikte aynı zamanda sınıf, din, mezhep, toplumsal cinsiyet²⁹ gibi alanlarda da bir sosyo-politik girişimci olduğu belirtilmelidir.³⁰

2. İslam'ın İnşacı Bir Okuması: Zaman, Mekân ve Aktörler

Yukarıda özetlenen teorik çerçeveye dayanılarak, İslam'ın bağlamsal bir okuması yapılabilir. Bu noktada, zaman, mekân ve aktöre bağımlı olarak İslam'ın farklılaştığını, gerçekte bir İslam'ın değil, farklı İslamların olduğu ileri sürülebilir. IŞİD (Irak Şam İslam Devleti) meselesi tartışıldığında, en fazla yükselen seslerden biri şuydu: “Gerçek İslâm bu değil.” Paris, Brüksel, Nice, İstanbul saldırıları sonrasında bu ses yeniden yükseldi. Son olarak Türkiye’de 15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleşen darbe girişimi sonrasında Fethullah Gülen Örgütü’yle (FGÖ) ilgili de benzer bir tartışma başladı. Bu noktada şu soru sorulabilir: Ortada “İslâm-referanslı” düşünce ve söylemlerin, sembollerin ana bilişsel ve normatif çerçeve olarak mobilize edildiği sosyo-politik hareketler varken, “gerçek İslâm bu değil” söylemi nasıl okunabilir?

26 - Solomos ve Back, Age.

27 - Michale Mann, “The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results”, *European Journal of Sociology*, 25 (1984): 185-312.

28 - Bu konuda Fars ve Kürt etnik grupların karşılıklı inşa sürecini irdeleyen A. Vali'nin Kürdistan Cumhuriyeti: İran'da Kürt Kimliğinin Oluşumu adlı çalışması devletin etno-politik girişimci niteliği konusunda dikkate değer bir örnek sunmaktadır. Vali, Abbas, Kurds and State in Iran: The Making of Kurdish Identity, London: I. B. Tauris, 2011.

29 - Kovanlıkaya, Çağlayan, “Osmanlı'nın Son Dönemlerinden Günümüze Kadın Yurttaşın İnşasında Ataerkil Zihniyet Şiddeti”, içinde, Güney Çeğin ve İbrahim Şirin (Der.), Türkiye’de Siyasal Şiddetin Boyutları, İstanbul: İletişim, 2014: 435-475.

30 - Çiçek, Cuma, Etnik ve Sınıfsal İnşa Süreçleri Bağlamında Kürt Meselesi: Bölgesel Eşitsizlik ve Bölgesel Özerklik, *Praksis*, 28 (2012), 11-42.

Öncelikle, bu düşünce biçiminin sadece Müslüman insanlar ve İslami hareketler içerisinde olmadığını belirtmek gerekir. Çoğu düşünce akımında ve siyasi gruplarda görülen bu eğilim, özcü bir yaklaşımı ifade ediyor. Bu özcülüğün esasını normatif ve bilişsel süreçleri zaman, mekân ve aktörden bağımsız ele alma oluşturuyor. “Gerçek İslâm” söylemi, aslında zamana, mekâna ve aktöre bağlı olmayan ya da bunları aşan bir İslâm’ın olduğunu varsayar. Günümüzdeki ana-akım İslâm-referanslı siyasetlerin bu özcülüğü esas aldığı söylenebilir. Bu eğilim İslami düşünce ve normların içinde çıktığı bağlamı göz ardı eder, taşıyıcı aktörlerini ya da daha net bir ifadeyle sosyo-politik girişimcilerini görmezden gelir. Zaman ve mekân aşırı tek İslâm’ın olduğunu iddia eder. Oysaki çoğunlukla Hz. Muhammed döneminde yaşanan İslâm’a işaret eden “gerçek İslâm’ın” kendisi de zamansal ve mekânsaldır ve sosyo-politik bir girişimcisi vardır. Peygamberin Sünneti, yani eylemi tam da zamansal, mekânsal ve taşıyıcı aktörü olan bir İslâm’a gönderme yapar.

Bu anlamda, gerçekte tek bir İslâm’ın olmadığı, aslında farklı zaman ve mekânlarda, farklı sosyo-politik girişimciler tarafından temsil edilen çoklu İslâmların olduğunu belirtmek gerekir. Müslüman toplumlar arasındaki sınıf, etnik/ulusal kimlikler, toplumsal cinsiyet, diğer dinsel ve mezhepsel gruplarla ilişki, devlet, iktidar, mülk ve sermaye gibi temel meselelerde yaşanan farklılaşmayı farklı İslâmlar olarak okumak gerekir. Zira, bu farklılıkların “İslâm’ın yorumu” meselesine indirgenemeyecek kadar derin olduğu ortada. Bu noktada IŞİD’in de bir tür İslâm’ı temsil ettiğini ifade etmek gerekiyor. Bugün dünyanın birçok yerinde IŞİD’in normatif ve bilişsel çerçevesini farklı düzeylerde de olsa benimseyen birçok İslâm-referanslı grup ve aktör var. Paris saldırısının gösterdiği üzere bu sadece Suriye ve Irak’la ya da Ortadoğu coğrafyasıyla da sınırlı değil.

“Gerçek İslâm bu değil” bir yönüyle bu gerçeğe yüzleşmekten kaçmanın bir yolu gibi görünüyor. Bu yüzleşmeden en fazla kaçanlar kendilerini İslâm’ın bir parçası olarak gören insanlar ve politik gruplar. Öte yandan bu kaçma hali bu kesimle de sınırlı değil. Bu kaçma hali öte yandan IŞİD’in temsil ettiği normatif ve bilişsel çerçeveden uzak durma, bunlardan farklı bir İslâm inşasının çabası olarak da okunabilir. Bununla birlikte, bu yüzleşmeyi gerçekleştirmeksizin, böylesi bir İslâm’ın inşası da pek mümkün değil.

Kolektif kimlikler ve İslam konusunda yukarıda çizilen teorik ve analitik çerçeveden yola çıkılarak sonraki bölümlerde İslam-referanslı Kürt siyasetlerinin tarihsel bir okuması yapılıyor. Bu okuma üç dönem içerisinde ele alınıyor: ortaya çıkış ve gelişme yılları olarak 1950-1990 dönemi, otonomlaşıma ve radikalleşme dönemi (1990-2000) ve İslam-referanslı Kürt hareketlerinin otonomlaşmasının derinleşmesi dönemi (2000-2020).

3. İslam-Referanslı Kürt Hareketleri: Tarihsel Bir Okuma

İslam-referanslı Kürt siyasetleri Kürt alanında önemli bir toplumsal gücü temsil ediyor. Bu grupların en önemli özelliği sosyo-politik alanda dini kimliklerine ulusal kimliklerine kıyasla daha fazla önem vermeleri. Dini kimliğin önceliği bu grupların düşüncelerinin, çıkarlarının ve kurumlarının şekillenmesinde belirleyici etkilere sahip. Dini kimliğin ulusal kimliğe göre önceliği bu grupların ortak noktasını oluştursa da sosyo-ekonomik geri-kalmışlık/geri-bırakılmışlık, bireysel/kolektif kültürel haklar, teritoryal egemenlik gibi Kürt meselesinin farklı boyutları konusunda gruplar arasında önemli farklılıklar bulunuyor. Bu gruplar için Kürt meselesi tek bir soruna değil, farklı sorunlara işaret ediyor. Başka bir ifadeyle bu gruplar açısından ortada tek bir Kürt meselesi değil, birbirinden farklı Kürt meseleleri var. İslam-referanslı Kürt grupların mevcut düşüncelerinin, çıkarlarının ve kurumlarının daha iyi anlamak için Türkiye'deki İslam-referanslı Kürt hareketlerinin özellikle 1950'ler sonrası genel serencamına bakmak gerekiyor.

3.1. İslam-referanslı Türk milliyetçiliğinin çerperinde ortaya çıkış (1950-1990)

Türkiye Kürtlerinin büyük çoğunluğu Müslüman ve dini kimlik on yıllardan bu yanadır politik alanın şekillenmesinde en belirleyici dinamiklerden birini teşkil ediyor. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısıyla birlikte Kürt mirliklerinin bir bütün olarak ortadan kaldırılması sonucu, ortaya çıkan siyasi iktidar boşluğunu dolduran ve yerelerde ana yönetici kesim haline gelen Kürt dini liderler³¹ 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında meydana gelen Kürt isyanlarının neredeyse tamamına öncülük etti.³² Kürt mirlikleri gibi, Kürt ağa ve şeyhlerinden oluşan bu yeni yönetici sınıf da 1950'li yıllara kadar, Türk egemenliğinin doğrudan yönetiminin (direct rule) inşası, konsolidasyonu ve Kürt politik sahasının bu doğrudan yönetimin sosyo-politik anlamda çevresel bir alanına dönüştürülmesi sürecinde büyük oranda tasfiye edildi.³³

1920'li ve 1930'lu yıllardaki bastırılan Kürt isyanlarına öncülük etmiş dini

31 - Jwaideh, Wadie, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*, New York: Syracuse University Press, 2006, s. 75-8; van Bruinessen, Martin, Agha, Shaikh, and State: *The Social and Political Structures of Kurdistan*, s. 68-9, 228-234; Şengül, Serdar, *Bilgi, Toplum, İktidar: Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesi ile Karşılaşma Sürecinde Doğu Medreseleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2008, s. 92-3.

32 - White, Paul, *Primitive Rebels or Revolutionary Modernizers?: The Kurdish National Movement in Turkey*, London & New York: Zed Books, 2000, s. 54-92; Jwaideh, Age. s. 75-101, s. 203-218; İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-ekonomik ve Etnik Temeller*, Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1992, s. 408-437.

33 - Vali, Abbas, "Genealogies of the Kurds: Construction of Nation and National Identity in Kurdish Historical Writing", içinde, A. Vali (Ed.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*, Costa Meza: Mazda Publishers, 2003: 58-105; Hassanpour, Amir, "The Making of Kurdish Identity: Pre-20th Century Historical and Literary Discourses," içinde, A. Vali (Ed.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003: 106-162.

liderlerin aileleri ve çocukları da içinde olmak üzere, Kürt toplumunu yöneten çoğu toprak sahibi şeyhler (ve toprak ağaları) 1950'li yıllarda Demokrat Partiye (DP) ve ardılı Adalet Partisi'ne (AP) katılım sağlarken,³⁴ Kürt milliyetçi liderler 1960'lı yıllarla birlikte Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (*Partiya Demokrat a Kurdistanê li Tirkiyeyê* – PDKT) içinde yer aldı.³⁵ Kürt dini yönetici kesim ile Türk sağ arasında böylesi bir ilişkinin inşasında birçok yazar Nakşibendi tarikatının rolünün altını çiziyor.³⁶ Büyük çoğunluğu kırsal bölgede yaşayan Sünni-Müslim Kürtlerin önemli bir kesiminin (bunların önemli bir kısmı 1990'lı yıllarda zorunlu göç sonucu şehirlere yerleşti) toprak sahibi şeyler ve toprak ağaları aracılığıyla Türk milliyetçisi ve muhafazakâr sağcı partilerle kurduğu bu ilişki büyük oranda 2000'li yıllara kadar devam etti ve son yıllarda AK Parti eliyle bugüne kadar sürdürüldü.³⁷ Bu noktada, Kürt ağa ve şeyhleri ve sağ partileri arasındaki iş birliğinin tek başına dini hassasiyetler ve ortaklıklar üzerinden kurulmadığını, bunlarla birlikte yerel yönetici sınıfla merkez arasında kurulan patronaj ilişkilerine dayandığını belirtmek gerekir.³⁸

Nasıl ki Kürt solu Türk sol siyaset içinde gelişip olgunlaştıysa, İslam-referanslı Kürt siyaseti de İslam-referanslı Türk siyaseti içinde ortaya çıktı. Yaklaşık 30 yıllık tek parti rejiminden sonra çok-partili sisteme geçişin sağlandığı 1950'li yıllarla birlikte Türkiye'de siyaset alanının göreceli olarak genişlediği ileri sürülebilir. Tek parti rejimi yıllarında Kemalist modernleşme sürecinde şiddetli bir şekilde baskı altına alınan ve 1930'lu yıllarla birlikte susturulan İslam-referanslı Kürt muhalefeti büyük oranda şeyhlerin liderliğinde Kürt bölgesinin kırsal alanlarında bulunuyordu. İslam-referanslı Kürt muhalefeti 1950'li yıllarla birlikte, DP aracılığıyla politik alana yeniden döndü.³⁹ 1950'li yıllarda DP eliyle İslam-referanslı Türk siyaseti kadar İslam-referanslı Kürt siyaseti de Türk milliyetçi ve muhafazakâr siyasete entegre edildi. Bu entegrasyon DP'nin ardılı AP tarafından 1960'lı yıllarda büyük oranda sürdürüldü. Bununla birlikte, 1970 yılında N. Erbakan liderliğinde Milli Nizam Partisi (MNP) adı altında İslam-referanslı siyasal bir partinin kuruluşuyla birlikte Türkiye genelinde olduğu gibi Kürt coğrafyasında da İslam-referanslı muhalefet önemli bir dönüşüm yaşadı. Bilindiği üzere, Erbakan MNP'den sonra da bu siyasi çizgiyi farklı partiler adı altında sürdürdü ve AK Parti de bu gelenekten

34 - McDowall, David, *A Modern History of the Kurds*, New York: I. B. Tauris, 2005, s. 397-403; Beşikçi, Age., s. 32-9; Şengül, Age., s. 116-7.

35 - McDowall, Age., s., s. 408.

36 - Şengül, Age., s. 92-5; van Bruinessen, Age, s. 222-251; Tan, Altan, *Kürt Sorunu*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 371, 461-2.

37 - Tan, Age., s. 461-3.

38 - Bu patronaj ilişkilerin kapsamlı bir analizi için bkz.: Beşikçi, Age. Bu konuda özellikle Kürt şeyhlerin rollerine odaklanan bir çalışma bkz.: Şengül, Age.

39 - Şengül, Age., s. 115.

ayrılan kadroların öncülüğünde kuruldu.

Kırsal bölgede bulunan İslam-referanslı Kürt grupları çoğunlukla merkez sağ partileri desteklemeye devam ederken, İslam-referanslı kentli Kürt gruplarının çoğu 1970'li yıllarla birlikte milliyetçi ve muhafazakâr Türk sağının bir bileşeni olmaya devam edecek olan⁴⁰ Erbakan'ın liderliğinde gelişen İslam-referanslı Milli Görüş Hareketi (MGH) ile Nurcu cemaatlere dahil oldular.⁴¹ MGH 1990'lı yıllara kadar Kürt bölgesindeki en güçlü İslamcı hareket olmayı başardı.⁴² Gerçekten, 1990'lı yıllarda MGH Kürt bölgesinde merkez sağ politik partileri ile Kürt partilerinin yanında üçüncü önemli politik bloğu oluşturdu. MGH içindeki "reformistler" tarafından AK Parti'nin kuruluşuyla birlikte, hareketin (ve merkez sağ partilerin) büyük çoğunluğu bu yeni kurulan partinin çatısı altında toplandı. Bu sürecin sonunda gerçekleşen 2002 genel seçimlerinde MGH Türkiye genelinde olduğu gibi Kürt bölgesinde de marjinalize oldu ve AK Parti Türk sağının geleneksel üç damarını -İslamcılık, milliyetçilik ve muhafazakarlık-⁴³ bünyesinde birleştirerek merkez-sağ siyasetin yeni adresi oldu.

MGH'nin destekçileri büyük ölçüde AK Parti taraftarı haline gelirken, Nurcu cemaatlerde yer alanların çoğu en güçlü Nurcu cemaat olan FGÖ bünyesinde toplandı. 1970'li yıllarda iki farklı kulvarda yürüyen ve bir araya gelmeyen FGÖ ile MGH, 2002 yılında AK Partinin inşa sürecinde ittifak kurdu. İslam-referanslı Türk siyasetinin Kemalistleri alt ederek politik alanda marjinalize edip iktidar olmaları büyük oranda bu ittifak sayesinde mümkün oldu.

İslam-referanslı Türk siyasetinin çevresel bir gücü olarak ortaya çıkan İslam-referanslı Kürt siyaseti içerisinde 1990'lı yıllarda ortaya çıkan otonomlaşıma ve radikalleşme sürecini tartışmadan önce, İslam-referanslı Türk siyasetinin ve çevresel uzantısı olan İslam-referanslı Kürt siyasetinin dört temel niteliğinin altını çizmek yerinde olacaktır: (1) Batı karşıtlığı, (2) anti-komünist politik gelenek, (3) Türk milliyetçiliği ve (4) devletçilik.

Batı-karşıtlığı Türk siyasetinin şekillenmesinde kurucu etkide bulunan temel birkaç bileşenden biridir. Genellikle batıcı ve modernist olarak tarif edilen Kemalist gelenek içinde batı-karşıtlığının kökleri bulunsa da bu siyaseti temsil eden ana gruplar hiç kuşkusuz milliyetçi muhafazakâr İslam-referanslı siya-

40 - Tan, Age., s. 463-86.

41 - Nur Cemaati, Bediüzzaman olarak da bilinen Said-i Nursi'nin öğretilerini takip eden İslamcı cemaatleri tarif etmek için kullanılıyor. Bir Sünni-Müslim Kürt olan Said-i Nursi Risaleler adında toplamda 6.000 sayfayı bulan Kur'an tsviri yapmıştır. Said-i Nursi'nin 1960 yılında ölümünden sonra, öğrencileri tarafından kurulan ve yönetilen sayısız İslamî cemaat ortaya çıkmıştır.

42 - Tan, Age., s. 463.

43 - Tanıl Bora, "Türk Sağı: Siyasal Düşünce Açısından Bir Çerçeve Denemesi," içinde, İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan (Ed.), Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 25-7.

settir.

Batı-karşıtı İslam-referanslı siyaset, Avrupa ile sembolleşen batı dünyasını İslam coğrafyasının yeminli düşmanları ve Türkiye’de insani ve medeni değerlerin gerilemesinin ana sebebi olarak görüyor.⁴⁴ Bu geleneğin önemli isimlerinden biri olan M. A. Ersoy tarafından 1920’li yıllarda kaleme alınan İstiklal marşında “tek dişi kalmış canavar” imgesiyle tanımlanan bu büyük düşman tahayyülü, İslam-referanslı Türk siyasetinin temel karakterlerinden biri olarak on yıllarca devam etti.⁴⁵

İslam-referanslı birçok Kürt ve Türk aktöre göre, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu İslami devlet yapısının, Müslüman kimliğin ve İslami kültürün ve yaşam tarzının yıkımıyla sonuçlanan otoriter modernleşme süreci anlamına geliyor. Bu gruplara göre batılılaşma Hristiyan Batı dünyasının değerlerinin Müslüman bir toplumda taklit edilmesini ifade ediyor. Bu anlamda, İslam’ı referans alan çoğu aktör için batılılaşmanın “yabancılaşma”, “köksüzleşme” ve daha da önemlisi “İslam’dan uzaklaşma” ile eşanlama geldiği ileri sürülebilir.⁴⁶

İslam-referanslı Türk ve Kürt siyasetlerinin büyük çoğunluğu sol politik hareketleri ve grupları batılılaşma sürecinin radikal yüzleri olarak görüyorlar.⁴⁷ Cumhuriyetin kurucu partisi olan ve otoriter modernleşme sürecinin taşıyıcısı olarak görülen CHP’ye karşı muhalefet etmek, bu anlamda, İslam-referanslı siyasetin yükselişinde bir kaldıraç rolü görüyor.⁴⁸ CHP’nin yönettiği yaklaşık 30 yıllık baskıcı tek parti rejiminden sonra, İslam-referanslı muhalefet 1950’li ve 1960’lı yıllarda büyük oranda milliyetçi muhafazakâr sağ siyaset içinde yer aldı.⁴⁹

Bu siyasetin sol karşıtı ya da anti-komünist nitelikleri⁵⁰ reformcu ya da devrimci Türk sol hareketlerinin büyük çoğunluğunun 1960’lı ve 1970’li yıllarda Kemalizmi savunması ve yüceltmesi sonucu daha da katılaştı. Bu yıllarda çoğu sol hareketin din karşıtı, ortodoks seküler bir pozisyona sahip olması İslam-referanslı siyasi aktörlerin anti-komünist pozisyonlarını daha da güçlendirdi.⁵¹

44 - Tanıl Bora, “Milliyetçi-Muhafazakar ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi,” içinde, Tanıl Bora ve Murat Gültekinçil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007: 251-255.

45 - Houston, Christopher, *İslam, Kurds and the Turkish Nation State*, New York: Berg, 2001, s. 192.

46 - Bora, Age., 2007.

47 - Bora, Age.

48 - Houston, Age., s. 192.

49 - Bora, Age., 2012.

50 - Türk sağının anti-komünist karakteri konusunda daha detaylı okumalar için bkz.: Bora, Age.; Kerestecioglu, İnci Özkan ve Öztan, Güven Gürkan Öztan (Eds.), *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

51 - Tan, Age., s. 459.

Bu konuda altı çizilmesi gereken bir diğer önemli husus radikal sol gruplarla kurucu bileşenlerinden birinin İslam-referanslı siyasetin olduğu sağ gruplar arasındaki silahlı çatışmalardır. 1970'li yıllarda yaşanan ve bin kişiden fazla insanın yaşamına mal olan silahlı çatışmalar sol siyaset ile İslam-referanslı siyaset arasındaki mesafeyi daha da açtı, İslam-referanslı siyasetin sağ siyasetle olan ilişkisini daha da bir pekiştirdi. Bu yıllar zarfında, MGH ve Nurcu cemaatlerinin destekçileri "Komünizmle Mücadele Derneği", "Milli Türk Talebeler Birliği" ve "Akıncılar Derneği" gibi özünde Türk milliyetçisi ve anti-komünist yapılarda aktif yer aldılar. Cumhurbaşkanı R.T. Erdoğan, önceki Cumhurbaşkanı A. Gül, FGÖ'nün lideri F. Gülen, Hizbullah'ın kurucu lideri H. Velioğlu bu örgütlerde politik olarak yetişmiş, sosyalleşmiş ve bugün Türkiye siyasetinde önemli rollere sahip aktörlerden ilk akla gelenlerdendir.

Son olarak uluslararası alanda SSCB ile ABD arasındaki cepheleşme dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de bir sağ-sol kutuplaşması şeklinde cereyan etti ve birbirini emperyal güçlerin yerel temsilcisi olarak gören sağ siyaset ve kurucu bileşeni olan İslam-referanslı siyaset ile sol siyaset arasındaki çatışmaları derinleştirdi.

İslam-referanslı muhalefet 1970'li yıllarla birlikte politik partilerin kuruluşunu sağlasa da bu siyaset ile milliyetçi muhafazakâr sağ siyaset arasındaki politik angajman büyük oranda bugüne kadar devam etti. İslam dini ile sol-referanslı düşünceler arasında emek, dayanışma, paylaşım gibi dikkate değer ölçüde ortak değerler olmasına rağmen,⁵² Türkiye'de 1950 yılından bu yana İslam-referanslı hareketler sol karşıtı bir kulvar izleyerek, milliyetçi, muhafazakâr sağ siyaset içerisinde yer aldı; sol siyaset karşısında bu siyasetler arasında tarihsel bir birliktelik inşa edildi. T. Bora'nın altını çizdiği üzere, İslamcılık, muhafazakarlık ve milliyetçilik Türk sağ siyasetin birbiriyle ilişkili üç temel kurucu bileşeni oldu.⁵³

Batı-karşıtlığı, anti-komünistlik ve milliyetçilikten sonra, devletçilik Türkiye'deki İslam-referanslı siyasetin (ve milliyetçi muhafazakâr sağ siyasetin) dördüncü kurucu niteliği teşkil ediyor.⁵⁴ Daha önce de belirtildiği gibi, şeyhler ve tarikatlar tarafından temsil edilen geleneksel İslam-referanslı Kürt siyaseti 1950'li yıllarda Türk sağ siyaset eliyle patronaj ilişkileriyle büyük oranda merkeze entegre edildi. Devlet ile bu kesim arasında 60 yıl boyunca pekiştirilen bu

52 - Türkiye'de İslam dininin sol/sosyalist okumaları için bkz.: Eliaçık, İhsan, Sosyal İslam: Dinin Direği Paylaşım- dır, İstanbul: İnşa Yayınları, 2011; Eliaçık, İhsan, Mülk Yazıları, İstanbul: İnşa Yayınları, 2011; Eliaçık, İhsan vd., İslam ve Kapitalizm İstanbul: Doğu Kitapevi, 2011; Erdem, Eren, Abdestli Kapitalizm, 6. Baskı, İstanbul: Destek Yayınları, 2012; Erdem, Eren, Devrim Ayetleri: Egemenlerin İslam'ı Değil, Ezilenlerin İslam'ı, 6. Baskı, İstanbul: Kırmızı Kedi, 2013; Şengül, Serdar, "Teoloji ve Antropoloji Arasında Anti-Kapitalist Müslümanlar, Toplum ve Bilim, 129 (2014): 195-222.

53 - Tanıl Bora, Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik Muhafazakarlık İslamcılık, İstanbul: Birikim Yayınları, 2007.

54 - Houston, Age., s. 147-156.

ilişki son yıllarda AK Parti eliyle derinleştirilerek sürdürüldü. MGH ve FGÖ içerisinde temsilini bulan ve İslam-referanslı modern siyaset olarak da değerlendirilebilecek olan İslami-referanslı Kürt siyaseti de en az geleneksel olanı kadar devletçidir.⁵⁵

Türkiye'deki İslam-referanslı siyasetin devletçi karakterinin inşa sürecine dair birkaç hususun altı çizilebilir. İlk olarak, Osmanlı-Türk siyasi hayatındaki devleti kurtarma ve koruma kurucu bir refleks olarak sağ siyasetin kurucu bir unsuru olarak günümüze kadar devam etti.⁵⁶ İkinci olarak, 1950'li yıllarla birlikte muhafazakâr milliyetçi sağ siyaset içinde yeniden siyaset sahnesine çıkan İslam-referanslı Türk muhalefeti devlete bir kutsallık atfediyor ve devleti kurtarma ve koruma meselesinde kendisine bir rol biçiyor.⁵⁷ Osmanlı devletini üç kıtaya medeniyet götüren "Türk" ve "İslami" bir cihan devleti olarak yücelten İslam-referanslı Türk siyaseti hükümeti, sivil ve askeri bürokrasiyi sürekli eleştirirken, "devleti" kategorik olarak devamlı eleştiri dışı tutuyor.⁵⁸ Son olarak, İslam-referanslı Türk siyasetinin devletçi karakteri İslam'ın hâkim yorumu⁵⁹ ile meşrulaştırılıyor. Bu hakim yorum, Kur'an'ın çeşitli ayetlerine göndermede bulunarak, Müslüman otoriteye başkaldırmayı yasaklıyor ve itaat etmeyi salık veriyor.⁶⁰ Gerçekten, MGH ve FGÖ'nün de içinde olduğu çoğu İslam-referanslı Türk siyasetleri ana akım Kürt hareketini Türk devletini ve milletini bölmek isteyen, "İslam Ümmetini" parçalamayı hedefleyen dış güçlerin, emperyalist güçlerin "maşası," "bölücü eşkiya bir grup" olarak görüyorlar.⁶¹ İslam-referanslı Türk siyasetinin bu milliyetçi ve devletçi politik duruşları, 1990'lı yıllarda İslam-referanslı bazı Kürt grupların otonomlaşmasını ve radikalleşmesini getirdi.

3.2. İslam-referanslı Kürt hareketlerinin otonomlaşması ve radikalleşmesi (1990-2000)

Ankara ile bağı kurumsal olarak koparmış Kürt solundan farklı olarak, İslam-referanslı Kürt gruplarının büyük çoğunluğu İslam-referanslı Türk siya-

55 - Houston, Age., Tuğal, China, *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, California: Stanford University Press, 2009, s. 99-101.

56 - Öztan, Güven Gürkan, "Türk Sağında Devlet Fetişizmine Dair", içinde, İnci Özkan Kerestecioglu ve Güven Gürkan Öztan (Ed.), *Türk Sağ: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 430-2.

57 - Öztan, Age., s. 428.

58 - Öztan, Age., s. 441-4; Çiçek, Cuma, Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşası, İstanbul: İletişim: 2015.

59 - Houston, Age., s. 147-155.

60 - Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'anı Kerim Portalı, Nisa Suresi, 59. Ayet, <http://kuran.diyanet.gov.tr/Kuran.aspx#4:59>, Erişim tarihi: 23.08.2014.

61 - Mazlum-Der tarafından 1992 yılında düzenlenen Kürt Forumu, dönemin ana akım İslamcı gruplarının Kürt meselesi konusunda devletçi ve Türk milliyetçi karakteri ve konuya dair eleştiri ve özeleştiri için eşsiz bir kaynaktır. Bkz.: Mazlum-Der, *Mazlum-Der Kürt Sorunu Forumu*, Ankara: Sor Yayıncılık, 1993.

setinin bölgesel uzantısını oluşturuyor. Bununla birlikte, İslam-referanslı bazı Kürt gruplarının 1990'lı yıllarda İslam-referanslı Türk siyasetinden yollarını ayırdığı ve otonomlaştığı görülüyor.

Bu otonomlaşma sürecini kolaylaştıran ya da tetikleyen – İslam-referanslı Türk siyasetinin milliyetçi ve devletçi niteliğinin yanı sıra – üç temel dinamiğin altı çizilebilir. İlk olarak, birkaç yüzyılı bulan bir geçmişe sahip Kürt medrese geleneğinden bahsetmek gerekir. Bu medreselerde yetişen Kürt *meleler* (imamlar) ve din adamları sadece İslami eğitim almıyorlar, bununla birlikte Kürt dili, edebiyatı ve tarihi hakkında yetiştiriliyorlardı.⁶² Medreseler, geleneksel Kürt toplumun “okumuş” kesiminin yetiştiği ana mekanlardı. Bu anlamda, Kürtlerin toplumsal hayatı içerisinde çok önemli bir yerleri vardı. Medrese geleneğinin bugün üzerinde de önemli etkilerini olduğu görülüyor. Etnik/ulusal kimlikler arasındaki eşitliği ve “İslam Ümmeti” içindeki kültürel çoğulculuğu vurgulayan bu din adamlarının ve *melelerin* çoğu İslami bir söylemle, Kürtlerin kültürel, ekonomik, sosyal ve politik haklarının savunuculuğunu yapıyorlar.⁶³

İkinci olarak, 1990'lı yıllarda Kürdistan İşçi Partisi (*Partiya Karkerên Kurdistan* – PKK) ve Türk güvenlik güçleri arasında yoğunlaşan çatışmaların genelde Kürt toplumu, özelde ise İslam-referanslı Kürt gruplar üzerindeki etkisinin altı çizilmelidir. Bu süreç, Kürt meselesini ve sorundan kaynaklı çatışmayı Kürt bölgesinin siyasi atmosferini belirleyen, daha doğru bir ifadeyle “çerçeveleyen” ana dinamik haline getirdi. 1990'lı yıllarla birlikte PKK küçük silahlı gruptan geniş kitlelerin katıldığı bir harekete dönüştü. Bu süreç içinde, yoğunlaşan çatışmalar Kürt coğrafyasının büyük bir bölümüne yayıldı, Kürt meselesi politik alanı şekillendiren, bölgenin politik gündemini belirleyen temel dinamik haline geldi. İslam-referanslı birçok grup, bu atmosfer içinde Kürt meselesiyle ilgilenmek *zorunda kaldı* ve soruna dair bir pozisyon aldı. 1992 yılında Mazlum-Der tarafından organize edilen ve Türkiye'deki ve Kürt bölgesindeki İslam-referanslı ana grupların katıldığı *Kürt Sorunu Forumu*⁶⁴ bu politik atmosferin bu grupları Kürt meselesi konusunda nasıl pozisyon almaya zorladığının iyi bir örneğini teşkil ediyor.

Son olarak, İslam-referanslı Türk grupların Kürt meselesindeki pozisyonlarının İslam-referanslı Kürt grupları üzerinde bıraktığı etkiden bahsedilebilir. İslam-referanslı Türk siyasetlerinin büyük çoğunluğu ya Kürt meselesini yok sayarak Kürtlerin tanınma ve eşitlik taleplerini Ümmet karşıtı gayri meşru talepler olarak gördü ya da Türk milliyetçi ve devletçi siyasetin geleneksel tezini

62 - Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşme sürecinde Kürt medreselerinin dönüşümü konusunda bkz.: Şengül, Age., 2008.

63 - Çiçek, Age., 2015.

64 - Mazlum-Der, Age.

takip etti. Bu teze göre, Kürt meselesi Türk devletin ve milletinin bölünmez bütünlüğünü tehdit eden bir güvenlik ve terör sorunuydu.

Normatif düzeyde otonomlaşma: Med-Zehra Cemaati

Türk İslamcı gruplara karşı dikkate değer ilk tepki Nurcu cemaatler içinde yer alan Kürtlerden geldi. Nur cemaatlerini Türk milliyetçisi ve devletçi olmakla eleştiren bir grup Kürt, söz konusu gruplardan koparak, Sıddık Şeyhanzade ve İzzeddin Yıldırım öncülüğünde Med-Zehra Cemaatini kurdu. Cemaatin önde gelen kanaat önderlerinden M. Kaya'ya göre, Said-i Nursi geleneğinin devlete muhalif bir harekettten devletçi, Türk milliyetçisi ve rejim-destekleyicisi bir harekete dönüşmesi, bazı Kürt üyelerin Nur cemaatlerinden koparak Med-Zehra cemaatini kurmasının en önemli nedenini oluşturuyor.⁶⁵

Med-Zehra 1992 yılında *Nûbihar* adında kültürel ve İslami bir dergi yayınlamaya başladı. Türkiye'deki İslam-referanslı grupların büyük çoğunluğunun Kürt meselesi konusunda ya sessiz kaldığı ya onu Ümmetin birliğini tehdit eden dış güçlerin oyunu bir mesele olarak gördüğü ya da Türk devletin ve milletinin bölünmez bütünlüğünü tehdit eden bir terör ve güvenlik meselesi olarak çerçevelediği bu yıllarda, tamamı Kürtçe bir aylık dergi yayınlamak, İslam-referanslı Türk siyasetinden radikal bir kopuş anlamına geliyordu. Nûbihar'ı bir radikal kopuş göstergesi kılan bir diğer önemli konu da şudur: O yıllarda Kürt dili karşısında çok sert kısıtlamalar bulunuyordu. Kürtçenin medyada ve düşüncelerin ifadesinde kullanımını yasaklayan 2932 sayılı yasa daha 1991 yılında fesih edilmişti ve ilk Kürtçe haftalık gazete 1992 yılında yayına başlamıştı. *Nûbihar* her ne kadar içerik olarak politik olmaktan ziyade kültürel ve İslam-referanslı bir dergi olsa da tamamı Kürtçe bir neşriyat olması politik anlamda çok önemli bir kopuşu ifade ediyordu.

Med-Zehra, üyelerinin büyük çoğunluğun Kürt olduğu, küçük bir İslamcı grup olarak bugüne kadar kaldı. Özellikle örgütlenme düzeyinde sınırlı bir kitle desteği olan bir hareket. Bununla birlikte, düşünce düzeyinde, normatif düzeyde çok büyük bir etki bıraktığını not etmek gerekir. Cemaat, Kürt meselesini İslami ve Kur'ani referanslarla ele alan ve bu anlamda bir yandan devletin Kürtler üzerindeki on yıllardır süregelen baskı politikalarını eleştirirken öte yandan Kürt ve Türk ulusal kimlikleri arasında eşitlik talebinde bulunan, Kürtlerin ulusal, siyasi ve idari haklarını savunan İslam-referanslı ilk grup olarak tanımlanabilir.⁶⁶ Med-Zehra cemaatinin Kürt ulusal haklarını

65 - Çiçek, Age., 2015.

66 - Çiçek, Age., 2015.

İslami ve Kur'ani referanslarla savunması 2000'li yılların sonunda birçok Kürt İslamcı grubun söylemi haline geldi. Bugün İslam-referanslı Kürt gruplarının Kürt meselesi çerçevesinde geliştirdikleri söylemler büyük oranda Med-Zehra cemaatinin 1990'larda ileri sürdüğü temel tezlere dayanıyor.

Med-Zehra cemaati üzerine olan bu kısa bölümü bitirmeden önce, cemaatin herhangi bir politik partiye angaje olmadığını not etmek gerekir. Cemaatin kanaat önderleri, politik bir grup olmadıklarını, bundan ziyade İslami bir kültürel-entelektüel cemaat olduklarının altını çiziyor.⁶⁷ İslam-referanslı Kürt gruplarının çoğunun politik pozisyonları dikkate alındığında, bununla birlikte Med-Zehra cemaatinin İslam-referanslı Kürt siyasetlerinin İslam-referanslı Türk siyasetlerinden ayrılıp otonomlaşmasına dönük bir yol açtığı belirtilmelidir. Bu otonomlaşma süreciyle İslam-referanslı Türk hareketlerinden farklı olarak bu Kürt grupları İslami referanslarla genelde etnik/ulusal meseleler ve kültürel çoğulculuk, özelde ise Kürt meselesi konusunda yeni bir söylem ve bu söylemi kitlelere taşıyacak dini meşruiyet yaratıyorlar.

Örgütsel otonomlaşma ve radikalleşme: Hizbullah

1990'lı yıllarda Kürt toplumu Med-Zehra cemaatinin yanı sıra, ikinci bir İslam-referanslı Kürt hareketiyle karşı karşıya kaldı: Hizbullah. Med-Zehra cemaati gibi Hizbullah da örgütsel olarak bir Kürt hareketiydi. Zira üyelerinin neredeyse tamamı Kürt olan ve Kürt bölgesi kökenli bir hareketti. Bununla birlikte Med-Zehra cemaatinden açık bir farkı vardı: Hizbullah kültürel-entelektüel bir camia değildi, politik hedefleri olan, şeriat rejimi kurmayı amaçlayan köktenci ve silahlı bir politik gruptu.

Hizbullah'ın 1990'lı yılların ilk yarısındaki agresif yükselişi, otonomlaşan İslam-referanslı Kürt siyasetinin aynı zamanda radikalleşmesi olarak okunabilir. Zira, Hizbullah politik alana PKK ile girdiği silahlı çatışma ile dahil oldu. 1991-1995 yılları arasında her iki taraftan toplamda 700'den fazla insan bu çatışmalarda hayatını yitirdi.⁶⁸ Sadece PKK'ye sempati duyan kitleler değil, bundan öteye geniş bir Kürt kesimi Hizbullah'ı Türk devleti tarafından desteklenen İslam-referanslı bir grup olarak görüyor. Bu görüşe göre, Türk devleti "Kürt ulusal kurtuluş mücadelesini" bastırmak için Hizbullah'ı desteklemiş,

67 - Çiçek, Age., 2015.

68 - Uslu, Emrullah, "From Local Hizbollah to Global Terror: Militant Islam in Turkey," Middle East Policy XIV, no. 1 (2007), 124-141.

hatta kurmuştur.⁶⁹ Bu argümanı reddeden Hizbullah çatışmayı başlatan tarafın PKK olduğunu iddia ediyor.⁷⁰

Hizbullah ile Türk devleti arasındaki ilişkiye dair tartışmalar önemli olmakla birlikte bir tarafa bırakılıp cemaat bir sosyo-politik fenomen olarak ele alındığında, Hizbullah Kürt bölgesindeki Türk devletinin olağanüstü hâl yönetimine dayalı rejimi ile Marxist-Leninist ulusal kurtuluş söylemiyle yola çıkan PKK'nin hakimiyetlerine karşı, politik alanda Sünni-Müslim kimliklerini önceleyen alt ve orta sınıfların İslam'ı referans alan köktenci bir tepki hareketi olarak tanımlanabilir. Zira, binlerce gencin böylesi bir köktenci hareket içinde yer alması, tek başına devletin müdahaleleri ile açıklanamaz.

Hizbullah'ın söylemlerinin şekillenişinde ve mobilizasyonunda kurucu etkiye sahip dört dinamikten bahsedilebilir. Bunlardan ilki 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi'dir. Bu devrim Hizbullah üzerinde hem düşünsel hem de örgütsel düzeyde önemli etkiler bıraktı. Nitekim Hizbullah başta bölgedeki İslam-referanslı çoğu grup olmak üzere ilgili aktörler tarafından İrancı bir örgüt olarak görülüyor. İkinci olarak Mısır merkezli olmakla birlikte ulus-ötesi ölçekte etki gücüne sahip olan Müslüman Kardeşler örgütün etkisinin altı çizilebilir. Hizbullah'ın kanaat önderleri Müslüman Kardeşler örgütünün söylem ve eyleminin cemaat üzerindeki etkisinin altını çiziyorlar. Üçüncü olarak, İslami referanslarla ortaya çıkan ve 1920'li yıllarda meydana gelen en önemli Kürt isyanı olarak değerlendirilen Şeyh Sait İsyanından bahsetmek gerekir. Şeyh Sait İsyanının Kürdi ve İslamî niteliklerinin içiçeliği Hizbullah'ın özellikle 2000'ler sonrası yeniden yapılanma sürecinde önemli bir referans olarak işlev görüyor. Türkiye'deki İslami camia üzerinde çok önemli etkiler bırakan ve Nurcu cemaatlerin ana referansını oluşturan Said-i Kurdî ve Bediuzzaman isimleriyle de bilinen Said-i Nursi, Hizbullah'ın da önemli referanslarından birini oluşturuyor.⁷¹

Hizbullah Şeyh Sait ve Said-i Nursi gibi Kürt alanının şekillenmesinde iki önemli tarihsel aktörü referans olarak kabul etse de 1990'lı yıllarda Kürt meselesi üzerinden kitlelere hitap etmedi ve bu sorun üzerinden örgütlenmedi. Hizbullah üyelerinin neredeyse tamamının Kürt olması ve Kürt bölgesi merkezli bir cemaat olması bu durumu değiştirmede. Cemaat 1990'lı yıllarda Kürt meselesinin sosyo-ekonomik, kültürel, politik ve idari boyutlarına ilişkin dikkate değer bir siyasi hareketlilik içerisine girmedi.⁷²

69 - Uslu, Age.

70 - Yılmaz, Hüseyin, Tutar, Cemal ve Varol, Mehmet, Hizbullah Ana Davası: Savunmalar, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2011), s. 213-245; Bağasi, İ., Kendi Dilinden Hizbullah, Bilinmeyen Yayıncı, 2004, s. 75-162, <http://huseyni-sevdam.tr.gg/Kendi-Dilinden-Hizbullah.htm>, erişim 04.09.2014.

71 - Yılmaz, Tutar ve Varol, Age., s. 159-163.

72 - Hizbullah üzerine daha detaylı bir analiz için bkz.: Kurt, Mehmet, Türkiye'de Hizbullah: Din, Şiddet ve Aidiyet, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

3.3. AK Parti ve otonomlaşmada ikinci dalga (2000-2015)

2000'li yılların başında Kürt alanında üç kritik değişim yaşandı ve bunlar İslam-referanslı Kürt siyasetlerinin dönüşümünde dikkate değer düzeyde etkili oldu. Bu süreç, özetle 1990'lı yıllarda büyük oranda düşünsel düzeyde kalan, örgütsel/kitlesele düzeyde sınırlı bir etki yaratan otonomlaşma sürecini derinleştirdi. İlk olarak 1999 yılından itibaren, yerel yönetim deneyimiyle birlikte Kürt alanının dominant aktörü olan ana-akım Kürt siyaseti kentleşti, legalleşti ve kurumsallaştı. İkinci olarak, 2002 yılında İslami bir gelenekten gelen AK Parti tek başına hükümet oldu. Son olarak, 2003 yılında ABD'nin Irak'a müdahalesi sonrası Kürt milliyetçisi ve muhafazakâr kimliğiyle bilinen Mesut Barzani liderliğinde IKB (Irak Kürdistan Bölgesi) kuruldu.

1999 yılında ana-akım Kürt hareketi ilk kez yerel seçimlerde başarı elde ederek biri büyükşehir, beşi il belediyesi olmak üzere toplam 38 belediyenin yönetimini kazandı. Yerel yönetimdeki bu başarı sonraki yerel seçimlerde devam etti ve 2014 yerel seçimlerinde üçü büyükşehir olmak üzere 11 şehir merkezini içerecek şekilde genişledi. Yerel yönetimdeki bu iktidar deneyimi ana-akım Kürt hareketine politik Kürt bölgesinin önemli bir kısmında ekonomik, sosyal, kültürel ve politik gücünü yayma ve pekiştirme fırsatı sundu. Bu deneyim ayrıca, hareketin sivil toplum alanında da çoklu ağlar örmesini sağladı. İnsan hakları, kültürel haklar, dilsel haklar, kadın çalışmaları, sosyoekonomik eşitsizlik ve kalkınma gibi alanlarda sayısız sivil toplum örgütü kuruldu. Ana-akım Kürt hareketi bu dönemde adeta merkez karşısında dengeleyici bir iktidar gücü olarak ortaya çıktı. Yaşanan bu kentleşme, legalleşme ve kurumsallaşma süreci önemli oranda sokağı etkiledi. 1990'lı yıllara benzer bir şekilde bu durum İslam-referanslı Kürt siyasetlerini de dikkate değer oranda etkileyerek Kürt meselesi bağlamında dönüştürdü ve 1990'larda olduğu gibi soruna dair pozisyon almaya, yeni söylemler üretmeye ve eylemeye yöneltti.

2002 yılından bu yana süregelen AK Parti iktidarı İslam-referanslı Kürt siyasetlerini dönüştüren ikinci önemli dinamik. AK Parti, İslami bir politik geleneğin temsilcisi olarak özellikle ilk yıllarında İslam-referanslı çoğu Kürt grubu için seküler ve sol bir karaktere sahip ana-akım Kürt hareketi karşısında ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanda yeniden yapılanmak için dikkate değer ölçüde maddi, normatif ve sembolik kaynaklar sağladı. Esasen AK Parti bu grupların büyük çoğunluğu için maddi ve normatif çıkarlarını gerçekleştirme için temel politik alana dönüştü. AK Parti içindeki doğrudan temsilin yanı sıra, ülke ölçeğinde oluşan yeni sosyo-politik alanın sunduğu imkanlar sayesinde İslam-referanslı farklı politik gruplar ve sivil toplum örgütleri ortaya çıktı. Diyarbakır'daki İslami STK'lar Platformu ve altmıştan fazla İslam-referanslı grubun katılımıyla oluşan bölgesel ölçekteki Kardeşlik İçin Adalet Platformu

(KIAP) bu konudaki iki çapıcı örnek. İlegal silahlı bir örgüt olan Hizbullah'ın 2005 tarihinden sonra dönüşmesi ve Hür Dava Partisi (HÜDA PAR) etrafında mobilize olan, televizyon kanalına, radyo istasyonuna, gazeteye, haber ajansına, sayısız dergiye ve internet sitesine, farklı alanlarda çalışan yüzden fazla derneğe sahip legal sosyo-politik bir hareket olarak kamusal alana yeniden çıkması bir diğer çapıcı örnektir.

AK Partinin kuruluş yıllarındaki reformist söylemi, Müslüman-kardeşliği siyaseti ve bireysel kültürel haklarla sınırlı da olsa Kürt kimliğini tanımaya dönük attığı adımlar, bir yandan İslam-referanslı Kürt gruplar ile devlet arasındaki sorunlu ilişkiyi dönüştürüp, bu grupları merkeze entegre ederken, öte yandan bu grupların Kürt kimliği konusundaki hassasiyetlerini derinleştirdi ve hem İslami hem de Kürdî bir kimliğin inşasının önünü açtı.

2003 yılından itibaren Irak'ta milliyetçi muhafazakâr bir siyasetçi olan M. Barzani liderliğinde Irak Kürdistan Bölgesinin (IKB) ve Kürdistan Bölgesel Hükümetinin kurulması İslam-referanslı Kürt siyasetinin otonomlaşması konusunda ana-akım Kürt hareketi ve AK Parti'den daha da etkili oldu. IKB'nin kuruluşu ve sonraki yıllarda istikrarını konsolide etmesi Kürt meselesinin jeopolitik dinamiklerinde keskin kırılmalar yarattı. Sadece Türkiye'de değil, Suriye ve İran'da da Kürt meselesinin parametreleri değişti. IKB Türkiye'de ana-akım Kürt hareketi başta olmak üzere tüm Kürt gruplarının düşüncelelerinin, çıkarlarının ve kurumlarının değişiminde önemli bir etkide bulundu. Türkiye'nin Kürt bölgesi ile IKB arasında kamu, özel sektör ve sivil toplum aktörleri arasında ekonomik, politik, sosyal ve kültürel alanda geliştirilen çoklu temaslar ve işbirlikleri bu değişimde önemli bir rol oynadılar. Öte yandan bu çoklu temaslar dışında Türkiye'deki İslam-referanslı Kürt gruplarının IKB'deki farklı aktörlerde kurdukları doğrudan ilişkiyi de not etmek gerekir. Özetle, İslam-referanslı Kürt grupları için IKB ana-akım Kürt hareketinin oluşturduğu ve domine ettiği seküler ve sola dayalı Kürtlük tahayyülünün yanı sıra farklı bir Kürtlük tahayyülünü mümkün kıldı: Muhafazakâr ve dindar bir Kürtlük.

Yukarıda özetlenen bu üç dinamik İslam-referanslı Kürt siyasetinin 1990'lı yıllarda başlayan otonomlaşma sürecinde ikinci dalga etkisi yarattı. 2000'li yıllarla birlikte mütedeyyin Kürtler içerisinde Kürt kimliğine ve Kürt meselesine ilişkin hassasiyet önemli oranda arttı. Bu etki başta AK Parti içerisinde yer alan dindar ve muhafazakâr Kürtler olmak üzere tüm kesimler üzerinde gerçekleşti. Öte yandan, 2000'li yılların sonlarına doğru AK Parti'nin devletçi ve Türk milliyetçisi niteliğinin daha fazla görünür olması ve Kürt meselesine sunulan çözümün kolektif kültürel hakları ve politik hakları dışlayarak meseleyi bireysel kültürel haklara ve Kürt kimliğini "Türkiye'nin folklorik bir zenginliğine" indirgemesi İslam-referanslı Kürt gruplarında dikkate değer

bir hayal kırıklığına neden oldu. Bu durum İslam-referanslı Kürt gruplarının Müslüman-kardeşliği siyasetini sorgulamasına sebebiyet vererek hem İslami hem de Kürdî yeni yollar inşasına yöneltti ve İslam-referanslı Türk siyasetinden otonomlaşıma sürecini hızlandırdı. Nitekim, bu yıllarda bazı Kürt grupları Kürt bölgesinin iki hegemonik gücü olan AK Parti ve ana-akım Kürt hareketi dışında üçüncü bir yol arayışına girdi. HÜDA PAR ve Azadî'nin kuruluşları İslam-referanslı Kürt siyasetinin otonomlaşıma sürecinde ikinci dalga göstergeleri olarak okunabilir.

Hizbullah hareketinin dönüşümü: Hür Dava Partisi

Hizbullah'ın sosyo-politik ve silahlı mobilizasyonu 2000'li yıllarda yapılan polis operasyonlarıyla büyük ölçüde ortadan kaldırıldı. Bu operasyonlarda cemaatin lideri H. Velioğlu öldürüldü ve içinde birçok yöneticinin olduğu toplam 6.000 kişi tutuklandı.⁷³ Bununla birlikte Hizbullah yaklaşık on yıllık bir suskunluk döneminden sonra politik alana tekrar geri döndü. Hizbullah'ın eski üyeleri ve destekçileri 2006 yılıyla birlikte *Mustazaflar* adı altında yeniden örgütlenmeye koyuldular. 1990'lı yıllardaki yasadışı ve silahlı mücadeleden farklı olarak, *Mustazaflar* büyük ölçüde legal alanda sivil örgütlenmelere gitti ve Kürt bölgesinin birçok ilinde ve Türkiye'nin büyükşehirlerinde yüzden fazla dernek kurdu. Derneklerin yanı sıra, cemaat bu süre zarfında Kürtçe ve Türkçe yayın yapan dergiler, gazete, haber ajansı, radyo istasyonu ve uydu üzerinden yayın yapan televizyon kanalı kurdu. 2010 yılından bu yana Hz. Muhammed'in doğum gününü kutlu doğum haftası etkinlikleri kapsamında kutlayan Cemaat, bu dönemde Diyarbakır ve çevre illerde düzenlediği kutlu doğum mitinglerine 100 binden fazla insanın katılımını sağlamayı başaramadı.

Sosyo-politik alanda yoğunlaştırılan ve yaygınlaştırılan mobilizasyonlar sonucunda, Cemaat 2012 Aralık ayında HÜDA PAR'ı kurdu. Bununla birlikte Cemaatin Kürt bölgesindeki temsilinin mevcut durumda sınırlı bir düzeyde kaldığını not etmek gerekir. Örneğin, 2014 yılında gerçekleşen yerel seçimlerde, bazı il ve ilçelerde aday gösteren parti çok sınırlı düzeyde destek gördü. Bu durum HÜDA PAR'ın temsil ettiği İslam-referanslı köktenci siyasetin Kürt bölgesinde marjinal bir güce tekabül ettiğini gösteriyor. Bununla birlikte, geçmişten farklı olarak, İslam-referanslı köktenci siyasetin HÜDA PAR adı altında bir siyasi parti kurması ve legal politik alana dahil olması, İslam-referanslı Kürt siyasetinin İslam-referanslı Türk siyasetinden otonomlaşıma sürecini derinleştirmeye dönük bir eğilim olarak değerlendirilebilir. Zira, HÜDA PAR'ın temsil

73 - Uslu, Age., s. 292.

ettiği bu siyasi gelenek 1990'lı yıllardan farklı olarak, İslami referanslarla Kürt milli haklarının tanınması ve Türk, Kürt, Arap ve Farslar arasında eşitliğin kurulması gerektiğini savunuyor. Osmanlı-Türk batılılaşma ya da modernleşme sürecini "Kürtlerin milli felaketi"⁷⁴ ve "Kürt ulusalcılığını" "Kürtleri İslam'dan uzaklaştırma projesi" olarak okuyan cemaat, Kürt meselesine İslami bir çözüm öneriyor.⁷⁵

Hak, Adalet ve Hürriyet İçin Kürdistan İslami Hareketi (Azadî)

2012 Haziran ayında kuruluşunu kamuoyuna duyuran Azadî (özgürlük), İslam-referanslı Kürt siyasetinin otonomlaşmasına yönelik bir diğer önemli adım olarak okunabilir. Azadî, İslam-referanslı Türk siyasetiyle yollarını ayırmak konusunda Med-Zehra cemaati ve Hizbullah ile ortaklaşsa da ayırt edici özelliklere sahip. İlk olarak, Azadî diğer iki harekettten farklı olarak daha fazla "Kürdistan meselesine" odaklanıyor. Örgüt İslami bir yapılanma olmasına rağmen, "Kürdistan meselesi" temel kuruluş amacını oluşturuyor.⁷⁶ Azadî bunu kuruluş deklarasyonunda açıkça ifade ediyor: "Bizler, Kürdistan halkının yüzyıllardır devam eden hak ve adalet arayışı ile özgürlük mücadelesini meşru gördüğümüz gibi, bu arayış ve mücadeleye katkı sunmak ve halkımıza ilişkin olan sorumluluğumuzu yerine getirmek için Hak, Adalet ve Hürriyet için KÜRDİSTAN İSLAMİ İNİSİYATİFİNİ (AZADÎ İNİSİYATİFİ) başlatmış bulunuyoruz (*vurgular metnin orijinalinde var*)."⁷⁷

İkinci olarak, Azadî'nin Med-Zehra Cemaati ve Hizbullah'a göre hem organizasyonel hem de ideolojik düzeyde daha çoğulcu bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Her iki yapıdan farklı olarak, Azadî herhangi bir İslamcı grubun mirasını devralmıyor ve herhangi bir örgütün halefi değil. Bundan ziyade, Azadî büyük oranda daha önce farklı İslami gruplar içerisinde yer almış dindar entelektüellerin de içinde yer aldığı farklı Müslüman kişiler tarafından kuruluyor. Düşünsel düzeyde de Azadî'nin ulusal ve dinsel olarak çoğulcu bir Kürdistan algısına sahip olduğu görülüyor. Kuruluş deklarasyonunda Azadî örgütü bu konuda şu hususların altını çiziyor:

"Kürdistan, kadim zamanlardan beri Kürt milletinin yaşadığı coğrafyanın adı ve Kürtlerin vatanıdır. Kürdistan, aynı zamanda burada yaşayan Arap, Ermeni ve Süryani halkları ile Hıristiyanlık, Yezidilik ve Yaresanilik gibi birçok etnik

74 - Turan, Abdulkadir, Kürtlerde İslami Kimliğin Gelişmesi, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2011, s. 186-284.

75 - Turan, Age., s. 285-389.

76 - Çiçek, Age., 2015.

77 - Azadî İnisiyatifi'nin Kuruluş Deklarasyonu, internet ortamında erişime açıktır. Bkz.: <http://www.sediyani.com/?p=5445>, erişim: 25.03.2017.

ve dinî topluluğun da ülkesidir. Kürdistan'ın çok dinli, çok dilli, çok mezhepli olduğu kimsenin inkâr edemeyeceği ve dolayısıyla hakkını hukukunu çiğne(ye)meyeceği bir gerçektir. Diğer bir gerçek de bu çeşitlilik içinde başat toplumun Kürt milletinin ve başat dinin -çeşitli mezhepleriyle birlikte- İslam olduğudur.”

Kürdistan'ın dilsel, ulusal ve dinsel çoğulculuğunun altını çizen Azadî, İslam konusunda da farklı bir perspektife sahip. Azadî'nin İslam konusunda liberal bir perspektife sahip olduğu söylenebilir. Zira, hareket İslam hukuku kadar evrensel hukuka da meşruiyet kaynağı olarak gönderme yapıyor. Kuruluş deklarasyonunda bu hususun altı çiziliyor: “İnisiyatif tüm din, mezhep, kavim ve yaşam biçimlerinin, ilahi ve evrensel hukukunun teminatı altında bulunduğu yönetim anlayışını benimser.”⁷⁸ Aynı belgede ayrıca, cemaatin “tüm etnik ve dini toplumsal kesimlerin, kolektif haklar dâhil siyasal, kültürel, sosyal ve iktisadi haklarının güvenceye alınmasını mücadelesinde esas”⁷⁹ aldığı belirtiliyor. Bu konuda ayrıca, Hizbullah'tan farklı olarak Azadî'nin Türkiye'nin AB üyeliğini desteklediğini not etmek gerekir.

Son olarak, Med-Zehra gibi Azadî de seküler sol gruplar dahil olmak üzere farklı aktörlerle iş birliğine açıktır.⁸⁰ Cemaat Kürdistan'daki hiçbir siyasi oluşumun mirasını devralmadığını, yine hiçbir grubun destekçisi ya da düşmanı olmadığını özellikle vurguluyor. Gerçekten HÜDA PAR'dan farklı olarak Azadî'nin ana-akım Kürt hareketi başta olmak üzere diğer ulusal gruplarla işbirliğine önem verdiği görülüyor. Örneğin, Suriye Kürtleriyle dayanışma etkinlikleri, Kürt Ulusal Kongresi çalışmaları, Kuzey Kürdistan Çözüm ve Birlik Konferansları gibi etkinliklerde Azadî aktif bir şekilde yer aldı.

Azadî İnisiyatifinin politik bir partiye dönüşüp dönüşmeyeceği, yine böyle bir partinin geniş kitleleri mobilize edip edemeyeceği önümüzdeki yıllarda görülecektir. Bununla birlikte, yukarıda özetlediğimiz özelliklere sahip Azadî gibi “İslami” ve “Kürdistanî” bir oluşumun ortaya çıkması Kürt bölgesindeki siyaset alanının seküler ve dini siyasetleri içerecek şekilde yeniden kurulduğunun açık bir göstergesidir. Bu yeniden yapılanma sürecinin en önemli kurucu bileşenlerinden birisini hiç kuşkusuz, İslam-referanslı Kürt siyasetinin İslam-referanslı Türk siyasetinden otonomlaşma sürecinin derinleşmesi oluşturuyor.

78 - Azadî Kuruluş Deklarasyonu.

79 - Azadî Kuruluş Deklarasyonu.

80 - Çiçek, Age., 2015.

4. İslami Meydan Okuma ve Ana-akım Kürt Hareketi

İslam-referanslı Kürt siyasetinin otonomlaşıma sürecini hızlandıran bir diğer önemli etken ana-akım Kürt siyasetinin AK Parti dönemiyle birlikte genelde din, özeldede ise İslam konusundaki yeni siyaset arayışlarıdır. Bu arayışlar bryandan ana-akım Kürt hareketinin düşüncelerini, çıkarlarını ve kurumlarını dönüştürürken, öte yandan İslam-referanslı Kürt gruplarının dönüşümüne de önemli etkilerde bulundu, bulunuyor.

Kürt siyasetinin kitleleri sokağa döken bir sosyal harekete dönüştüğü 1990'lı yıllarda, dini grupları mobilize etmek amacıyla çeşitli örgütler kurduğu hatırlardadır. Özellikle Avrupa'da kurulan Alevi, Sünni-Müslüman ve Ezidi Kürtlere dönük özgün örgütlenmeler bu yönlü çabaların ilk akla gelenleri. Bu yıllarda, PKK hem kitle desteğinin genişlemesi hem de Hizbullah'ın agresif çıkışı sonucu, özellikle İslam konusunda yeni bir pozisyon almak zorunda kaldı. Bu dönemde A. Öcalan, İslam'ı her türlü zulüm ve baskı karşısında bir adalet dini olarak tanımlayarak, dindar muhafazakâr Kürtleri sosyo-politik mobilizasyon sürecine dahil etmeye çalıştı.⁸¹

Bu revizyon arayışları Öcalan 1999 yılında yakalandığında kesintiye uğradı. Ana-akım Kürt Hareketi 1999-2004 yılları arasında bir yandan seküler Kemalist yapılanmayla "Demokratik Cumhuriyeti" inşa etmek üzere "barış projesini" müzakere ederken, bir yandan da bu müzakereye bağlı olarak kapsamlı ideolojik ve politik bir dönüşüm yaşadı. Ancak, bu dönemde ana-akım Kürt hareketi ile İslam-referanslı Kürt aktörleri arasındaki farklılık ve mesafe derinleşti. Ana-akım Kürt hareketinin Kürtlerin "Demokratik Cumhuriyette" laikliğinin garantisi olacağı yönündeki söylemleri dindar muhafazakâr Kürtler arasında kaygı, öfke ve hayal kırıklığına neden oldu. Hareketin ve liderinin bu yeni yönelimi ve söyleminin İslam-referanslı Kürtlerin AK Parti'yi desteklemesinde kritik bir rol oynadığını not etmek gerekir.

Kemalist yapıyla enformel "barış müzakereleri" 2004 yılında sonlandı ve bu yıllardan itibaren ana-akım Kürt hareketi içerisinde İslam konusunda 1990'lardakine benzer yeni bir siyaset inşa etme çabaları başladı. Demokratik Toplum Kongresi (DTK) inanç komitesinin kurulması, farklı inanç gruplarını bir araya getiren konferanslar, Diyarbakır'da toplanan 1. Kürdistan İslam Konferansı, 1. Kürdistan Alevi Konferansı, Öcalan'ın 2013 Newroz etkinliğindeki Kürtlerle Türklerin İslami birliğine vurgu yapan barış çağrısı, bu yeni siyaset arayışına işaret eden çabalar içerisinde ilk akla gelenler. Aleviler gibi diğer dini gruplara yönelik çalışmalar olmakla birlikte, Sünni-Müslim Kürtlere dönük özel bir çabanın olduğu aşikâr. Tabii 1990'lı yıllarla kıyaslandığında önemli bir fark var:

81 - Ozsoy, Hisyar, Between Gift and Taboo: Death and the Negotiation of National Identity and Sovereignty in the Kurdish Conflict in Turkey, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Texas Universities, Austin.

ana-akım Kürt hareketine meydan okuyan artık Kemalist devlet geleneği değil, bu geleneği politik alanda marjinalleştirerek Türkiye’deki İslam-referanslı siyasetleri ve aktörleri neo-liberal politikalarla küresel sermayeye entegre eden AK Parti.

AK Parti’nin liberal bireysel kültürel haklar söylemiyle Kürt kimliğini Türkiye folklorik zenginliğinin bir alt-kimliğine indirgeyen siyasetinin kuruluşunda ve bu siyasetin dindar Kürtler nezdinde karşılık bulmasında “Müslüman kardeşliği” söylemi, kuşkusuz önemli bir işlev gördü. Şöyle ki: AK Parti bu söylemle bir yandan Kürt meselesindeki inkârcı ve asimilasyonist siyasetin tüm sorumluluğunu geleneksel Kemalist devlet geleneğine yükleyerek İslam-referanslı siyasetlerin bu konudaki tarihi sorumluluklarını görünmez kıldı. Öte yandan ana-akım Kürt siyasetini “İslam dışı,” “İslam karşıtı” ve dolayısıyla Kürt toplumu temsil etme vasfı olmayan, “ona yabancı” bir hareket olarak lanse etmeye çalıştı. Ana-akım Kürt hareketinin Aleviler tarafından yönetildiği, Zerdüştü olduğu gibi kamusal alanda sistematik olarak yaygınlaştırılan tartışmalar, bu siyasetin birer parçası olarak işlev gördüler.

Bu anlamda, ana-akım Kürt hareketinin Sivil Cumalarla sembolleşen İslam konusundaki yeni bir siyaset inşa etme girişimleri, AK Parti’ye verilmiş bir cevap olarak okunabilir. Zira, Kürtlerin kolektif kültürel haklarını ve politik haklarını tanımaya yanaşmayan devlet ve hükümet karşısında, ana-akım Kürt siyasetinin dindar Kürtleri “ulusal mesele” için mobilize etmeden başarılı olma şansının çok sınırlı olduğu ileri sürülebilir. “Müslüman kardeşliği” siyasetinin dindar Kürtler üzerindeki etkileri ve ürettiği rızanın seküler ve sol geleneğe sahip ana-akım Kürt hareketi ile İslam-referanslı Kürt grupları arasında bir konsensüsünün ve iş birliğinin inşası önünde önemli engeller yarattığı iddia edilebilir.

İslam konusundaki dikkate değer bir revizyon arayışı olmakla birlikte, ana-akım Kürt hareketinin bu konuda önemli düşünsel ve kurumsal açmazları var. Düşünsel düzeyde, Kürt hareketinin Türk solundan miras aldığı Ortodoks seküler karakteri din-referanslı gruplarla, özelde de İslam-referanslı gruplarla sorunlu bir ilişki kurmasına neden oluyor. Özetle dini, gericilikle eşdeğer, arkaik bir olgu olarak ele alan bu Ortodoks seküler toplumsal tahayyülde dine ve dini değerlere bir yer öngörülüyor. Kurumsal düzeyde ana-akım Kürt hareketinin gövdesi sosyalistlerin, milliyetçilerin, liberallerin ve İslam-referanslı aktörlerin bir koalisyonundan müteşekkilen, temsil düzeyinde İslam-referanslı aktörlerin çok sınırlı bir yeri olduğu aşikâr. Bu anlamda, Kürt hareketinin İslam konusundaki girişimlerinin özellikle HDP’nin kuruluşuna kadar konjonktürel ve araçsal bir yaklaşımdan öteye gitmediği söylenebilir.

Türk milliyetçiliği ve neo-liberalizmiyle iç içe geçmiş, muktedirin dini olarak gelişen dinin sağ yorumuna karşı; sosyal ve ekonomik eşitsizliklere ve adalete odaklanan, kimlik politikalarında özgürlükçü ve çoğulcu bir din okuması, farklı dindar gruplarla kurulacak sürekli bir diyalog ve bu grupların düşünce ve taleplerinin siyaset alanında temsil edilmesi çoğulcu bir sekülerizmin inşasına katkı sağlayabilirdi. Böylesi bir eğilim öte yandan İslam-referanslı Kürt gruplarını daha sol, daha feminist, kültürel anlamda daha çoğulcu bir İslam'ı tahayyül etmeye sevk edebilirdi. Bununla birlikte, ana-akım Kürt siyasetinin düşünsel ve kurumsal dönüşümleri 2013-2015 Çözüm Sürecine kadar sınırlı düzeyde kaldı. Ana-akım Kürt hareketi içerisinde yer alan farklı toplumsal gruplar arasında politik ve ideolojik kimlik, toplumsal cinsiyet, sınıf, dini azınlıklar (Aleviler ve Ezidiler özellikle) gibi konulardaki süregelen farklılıkların ve çatışma eksenlerinin bu konuda önemli bariyerler oluşturduğu ileri sürülebilir.

5. Çözüm Süreci, Kürt Kimliği ve İslam-Referanslı Siyaset

2013-2015 yılları arasında süren ve Kürt çatışmasının barışçıl demokratik yollarla sonlanması ve Kürt meselesinin çözümü için toplumda büyük umutlar yaratan Çözüm Süreci İslam-referanslı Kürt siyaseti, ana-akım Kürt siyaseti ve AK Parti'nin siyasi alanda temsil ettiği İslam-referanslı Türk siyasetinin ilişkilerini etkileyen bir diğer önemli dinamik olarak değerlendirilebilir. 2000'li yılların sonlarına doğru "Müslüman kardeşliği" siyasetinin Kürt meselesine sunduğu çözümün sınırları ve ana-akım Kürt hareketinin İslam konusunda yeni siyaset arayışlarının konjonktürel ve araçsal bir boyutta kalması sonucu İslam-referanslı Kürt siyasetinin otonomlaşıma sürecinin ilerlediği önceki bölümlerde not edildi. Otonomlaşıma eğiliminin Çözüm Süreci döneminde köklü bir değişikliğe uğramasa da güçlendiği birkaç gerekçeyle ileri sürülebilir.

İlk olarak, Çözüm Süreci sırasında Kürt meselesinin jeopolitik denklemde ikinci bir kırılma yaşandı. 2003 yılında IKB'nin kurulmasıyla birlikte Kürt meselesinin ana parametreleri büyük oranda değişti. 2012 yaz aylarında Suriye Kürtlerinin yaşadığı Efrîn, Kobani ve Qamişlo şehirlerinde KCK'nin Suriye'deki kardeş örgütü olan Demokratik Birlik Partisi (*Partiya Yekitiya Demokratik* – PYD) liderliğinde başlayan fiili özerklik Çözüm Süreci boyunca hem genişledi hem de derinleşti. Suriye iç savaşı döneminde Kürt meselesi önemli oranda bölgesel ve uluslararası bir meseleye dönüştü ve sadece Türkiye Kürtleri üzerinde değil, dünyanın dört bir yanında yaşayan tüm Kürtler üzerinde önemli etkilerde bulundu.

Bu dönem İslam-referanslı Kürt siyasetin otonomlaşması üzerinde iki kanal vasıtasıyla etkili oldu. Bir yandan, sadece HDP tabanı değil, o güne kadar AK Parti gibi milliyetçi, muhafazakâr, İslam-referanslı sağ partilere oy vermiş dindar muhafazakâr Kürtler içerisinde Kürt kimliği ve Kürt siyasetine dönük hassasiyet arttı. Öte yandan, bu dönemde özellikle AK Parti hükümetinin Suriye’de “Kobanî düştü, düşecek” sözüyle sembolleşen negatif tutumu muhafazakâr dindar Kürtler ile AK Parti liderliğindeki İslam-referanslı Türk siyaseti arasındaki mesafeyi açtı. Nitekim, ana-akım Kürt partileri 1990’lı yıllardan bu yana % 4-7 bandını aşamazken, HDP büyük oranda dindar ve muhafazakâr kesimden gelen yeni oylarla 07 Haziran 2015 ve 01 Kasım 2015 seçimlerinde % 11-13 bandına çıktı.⁸²

İkinci olarak, sınır-ötesi ve bölgesel bağlamda Kürt meselesi konusunda negatif bir siyaset izleyen AK Parti, içeride Çözüm Süreci boyunca bireysel kültürel haklarla sınırlı bir reformdan öteye bir çözüm çerçevesi sunamadı. Anadilde eğitim, âdem-i merkezileşme, politik haklar konusunda adım atılmadan imtina eden AK Parti Kürt meselesinin çözümünü büyük oranda KCK’nin silahsızlanmasına indirgedi ve Kürtlerin meşru haklarını iade etmekten uzak durdu, bu hakları pazarlık konusu yaptı. HDP’nin tabanından öteye dindar muhafazakâr Kürtlerin de içinde olduğu geniş bir kesimin beklentisi haline gelen bu taleplerin karşılanmaması İslam-referanslı Kürt siyasetinin otonomlaşma zeminini daha da güçlendirdi.

Son olarak, ana-akım Kürt hareketinin İslam konusundaki siyaset arayışlarının Çözüm Süreci’nde devam etmesi Kürt siyaseti ile İslam-referanslı siyaset arasındaki sınırları daha da belirsizleştirdi. İlk olarak, Kürlerle Türklerin İslami birliği söylemi Çözüm Süreci’nde öne çıkan söylemlerden biriydi. Öcalan’ın 2013 Newroz’un da okunan ve Çözüm Süreci’ni sembolik olarak başlatan mesajı içerisinde İslami birlik söylemi önemli bir yer tutuyordu. İkinci olarak, bu dönemde Öcalan’ın çağrısıyla Kürt hareketinin İslam konusundaki revizyon arayışları devam etti. Bu arayışların en görünür yüzü hiç kuşkusuz HDP idi. HDP hem söylemsel düzeyde hem de temsil düzeyinde İslam’a önemli bir yer açtı. Söylem düzeyinde çoğulcu kimlik (dini/mezhepsel, etnik/ulusal) politikaları ve din ve inanç özgürlüğü HDP’nin politik söylemi içerisinde ve seçim kampanyalarında merkezi bir yer tuttu. Temsil düzeyinde, geçmişte dindar kimliğiyle bilinen milletvekilleri, belediye başkanları bir-iki kişiyi geçmezken, HDP projesiyle birlikte yerel yönetimlerde başörtülü adaylara, parlamento seçimlerinde Hüda Kaya, Ayhan Bilgen, Kadri Yıldırım gibi dindar kimlikleriyle kamuoyunda tanınan isimlere yer verildi. Demokratik İslam Kongresi bu ko-

82 - Bu konuda daha detaylı bir analiz için bkz.: Çiçek, Cuma, “1 Kasım 2015 Seçimleri ve HDP: Kayıplar, Kazançlar ve Sonuçlar,” Birikim, 02 Kasım 2015, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/7301/1-kasim-2015-secimlere-ve-hdp-kayıplar-kazanclar-ve-sonuclar#.WNTUWRhh3wc>, erişim: 24.03.2017.

nuda altı çizilmesi gereken bir diğer önemli husustur. Ana-akım Kürt hareketi söylem ve temsil düzeyinde İslami duyarlılıklara alan açarken, bir yandan da Demokratik İslam Kongresi vasıtasıyla alternatif bir İslam inşasına girişti. Bu çalışmalar bir yandan ana-akım Kürt hareketinin İslam konusundaki arayışlarını konjonktürel ve araçsal bir perspektiften öteye taşımak için dikkate değer olanaklar sunarken, öte yandan İslam-referanslı siyaset ile Kürt siyaseti arasındaki mesafeyi daha da daralttı.

Çözüm Süreci'nin 2015 Temmuz ayında sonlanmasıyla birlikte Kürt çatışmaları yeniden başladı. Bununla birlikte bu yeni çatışma dönemi geçmişten iki önemli farklılık arz etti. Birincisi, geçmişle kıyaslanmayacak ölçüde ağır sonuçlar doğurdu. Yazının girişinde de ifade edildiği üzere bir yıllık bir zaman dilimi içerisinde çok sayıda can kaybı ve büyük ölçekli mekânsal ve sosyo-ekonomik yıkımlara neden oldu. İkincisi, çatışmalar geçmiş yıllarda kırsal alanlarda yoğunlaşırken, yeni çatışmalar büyük oranda kentsel alanlarda gerçekleşti. Bu iki dinamik nedeniyle çok daha görünür olan ve çok geniş kesimlerin gündelik hayatına doğrudan etki eden bir çatışma dönemi yaşandı.

Kent çatışmalarının İslam-referanslı Kürt siyasetine nasıl etkide bulunduğunu anlamak için kapsamlı saha araştırmalarına ihtiyaç var. Bununla birlikte, gözlemlere dayalı ve hipotetik olarak şu söylenebilir: İslam-referanslı Kürt siyasetinin otonomlaşıma zemini sosyolojik olarak güçlendi. Bununla birlikte bu durum kurumsal düzeyde görünür bir değişim yaratmadı. Kurumsal düzeyde otonomlaşıma sürecinin alacağı seyir ilgili aktörlerin alacağı tutuma bağlı olsa da sosyolojik düzeyde meydana gelen değişimin orta ve uzun vadede kurumsal düzeyde etkileyeceği öngörülebilir.

Kent çatışmaları sonucu sadece ana-akım Kürt hareketi siyaseten zayıflamadı. En az onun kadar AK Parti de zayıfladı. Toplumun büyük bir çoğunluğu toplumsal barış beklentisi içerisindeyken her iki taraf da büyük ölçekli çatışmalar üzerinden yol almaya çalıştı. Bu noktada, dindar muhafazakâr Kürtlerin önemli bir kesiminin her iki tarafa da mesafe alacağı öngörülebilir. Özellikle son yıllarda Kürt kimliği ve Kürt siyaseti konusunda politik duyarlılığı artmış ve ana-akım Kürt siyasetiyle yakınlaşmış gruplar başta olmak üzere dindar muhafazakâr Kürtlerin HDP'ye mesafe aldığı söylenebilir. Öte yandan, bu kesimin AK Parti'ye yakınlaşmadığı da açıktır. Bundan ziyade, AK Parti'yi destekleyen dindar muhafazakâr Kürtlerin önemli bir kesiminin de partiden uzaklaştığı söylenebilir. Her iki partiden uzaklaşan dindar muhafazakâr Kürtler İslam-referanslı Kürt siyasetinin daha fazla otonomlaşmasını getirebilir.

6. 15 Temmuz Darbe Girişiminin Etkileri

Kent çatışmalarının neden olduğu sosyo-politik depremin etkileri devam ederken Türkiye’de ikinci bir sosyo-politik deprem yaşandı: 15 Temmuz darbe girişimi. Darbe girişimi ve sonrasındaki OHAL uygulamaları İslam-referanslı Kürt siyaseti üzerinde nasıl bir etki bıraktı? Bu konuda hipotetik olarak İslam-referanslı Türk siyasetinin büyük bir darbe olarak zayıfladığı söylenebilir. Dolayısıyla, İslam-referanslı Kürt siyasetinin ana gövdesinin bu siyasetin çerperinde olduğu dikkate alındığında, yaşanan bu zayıflamanın orta ve uzun vadede otonomlaşma sürecini besleyeceği ileri sürülebilir.

Türkiye’de mevcut durumda üç ana hegemonik blok mevcut. AK Partinin temsil ettiği en güçlü blok İslam-referanslı, milliyetçi, muhafazakâr sağ blok. Özgünlüğü olmakla birlikte, kurumsal mirası ve söylemi itibarıyla bu bloğun zaten bir parçası olan MHP son bir yıl içinde büyük oranda bu hegemonik gücün organik bir bileşeni haline geldi. Evrensel anlamda sosyal demokrat olarak değerlendirilebilecek küçük bir grup dışında bırakılırsa, CHP’nin temsil ettiği laik, milliyetçi, muhafazakâr sağ gruplar ikinci hegemonik bloğu oluşturuyor. Son olarak, bu iki hegemonik bloğa bir alternatif olarak HDP’nin temsil ettiği sol popülist Kürt bloğundan bahsedilebilir.

15 Temmuz darbe girişimi sonrasında İslam-referanslı, milliyetçi, muhafazakâr sağ bloğun en az üç nedenden ötürü dikkate değer oranda zayıfladığı hipotetik olarak söylenebilir. İlk olarak, İslam-referanslı bloğun inşası çok partili döneme geçiş yıllarına kadar uzanıyor. Özellikle 1970 sonrası siyasal alanda MGH, ekonomik, kültürel ve sosyal alanda (ve darbe girişiminin gösterdiği üzere sivil ve askeri bürokratik alanda) ise FGÖ’nün öncülük ettiği bir hegemonik inşa süreci söz konusu. Erbakan döneminde iş birliği yapamayan bu iki İslam-referanslı ekol AK Parti ile birlikte bir araya geldi ve 2002 yılından bu yana süregelen iktidarı mümkün kıldı. Bu anlamda bugün AK Parti’nin öncülük ettiği bir tasfiye süreciyle FGÖ’nün sosyo-politik alanda, bürokraside marjinalize edilmesi geniş bir zaman dilimi içerisinde bakıldığında İslam-referanslı sağ hegemonyanın zayıflaması anlamına geliyor. Neredeyse 50 yıllık bir insani, kurumsal birikim çok hızlı ve sert bir biçimde tasfiye edildi. Bu tasfiyenin önemli ayaklarından birinin de Kürt coğrafyasında gerçekleştiğini not etmek gerekir. Bu durum bugün AK Parti’nin siyaset alanını yeniden kurarak güçlenmesi olarak görünse de bu 50 yıllık birikimin yerini doldurmak İslam-referanslı hegemonya için kolay olmayacaktır.

İkinci olarak, 15 Temmuz girişimi bugüne kadar sürekli ve yaygın olarak Kemalistlerle anılan darbecilik geleneğinin İslam-referanslı siyasete de sirayet ettiğini gösterdi. Bu anlamda darbe girişiminin Türkiye’deki İslam-referans-

lı hegemonyanın darbe karşıtı söylemini önemli bir meşruiyet kriziyle karşı karşıya bıraktığı iddia edilebilir. Zira, anlaşıldığı kadarıyla Türkiye’de geçmiş 1970’lere uzanan İslâm-referanslı darbeci bir kurumsal yapılanma söz konusu. Bugün her ne kadar hükümet öncülüğünde çoğu İslâm-referanslı grup tarafından “din dışı,” “İslâm düşmanı” olarak lanse edilse de FGÖ İslâm-referanslı bir hareket. Zira, önceki bölümlerde de belirtildiği üzere İslâm’ın zaman, mekân ve aktörler ile birlikte okunması gerektiğini ve aslında tek bir İslâm’ın olmadığını; zamana, mekâna ve aktörlere göre farklılaşan İslâmların olduğunu hatırlamak gerekiyor. Bu anlamda “gerçek İslam” tartışmalarının reel-politik bir anlamı olsa da sosyo-politik bir anlamı yok. İslâm dediğimizde tekil değil çoğul bir dünyadan bahsediyoruz. FGÖ’den Müslüman Kardeşlere, İŞİD’ten Taliban’a, El Kaide’ye, Hizbullah’tan MGH’ye kadar farklılaşan hatta çatışan İslami bilgilerin, tecrübelerin ve yorumlamaların motive ettiği çoğul bir dünyayla karşı karşıyayız. Bu anlamda mesele bu İslâmları ortaya çıkaran zamansal, mekânsal ve aktör-eksenli dinamikleri okumak ve bağlamı kavramak.

Üçüncü olarak, sınır-ötesi bağlamda İslâm-referanslı Türk siyasetinin imajının aldığı büyük darbeden bahsetmek gerekiyor. Son yıllara kadar politik olmayan kültürel İslam, parlamenter demokrasi ve liberal ekonominin sentezi olarak ılımlı İslâm’ın temsilcisi ve taşıyıcısı İslam-referanslı Türk siyaseti imajı darbe girişimiyle birlikte tamamen dağıldı. Bu imaj 2010 sonrası Arap dünyasında meydana gelen alt-üst oluşlar sonrası AK Parti’nin aldığı pozisyonundan dolayı zaten büyük bir darbe almıştı. AK Parti şahsında “muhafazakâr demokrasi”nin, daha doğru bir adlandırmayla “İslâm-referanslı demokrasi”nin sınırları fark edilmişti. Darbe girişimiyle birlikte bir yandan İslâm-referanslı Türk hegemonyasının “sivil/sosyal” kolu olarak görülen FGÖ’nün “darbeci” karakteri ortaya çıktı. Öte yandan hem ulusal hem de uluslararası alanda büyük etkiler ve beklentiler yaratan Ak Parti’nin liderlik ettiği İslam-referanslı Türk hegemonyasının 14 yıllık iktidar döneminden sonra Türkiye’nin hala askeri darbe girişimlerin olabildiği bir ülke olduğu ortaya çıktı. Üstelik darbe girişimine bu sefer Kemalistler değil, İslam-referanslı Türk siyasetinin küresel ölçekte en örgütlü ve en görünür yüzü olan FGÖ öncülük etmişti.

15 Temmuz bir öğrenme süreci işlevi görerek Türkiye’deki İslâm-referanslı hegemonya için bir dönüm noktası olabilir mi? Bu hegemonik hareketin demokratik bir geleceğe yönelmesi laik, milliyetçi, muhafazakâr sağ hegemonya ile sol popülist Kürd hegemonyasıyla kuracağı ilişkilere bağlı. Bununla beraber, en az bunun kadar önemli başka bir faktör var: İslâm-referanslı hegemonik gücün kendi geçmişiyle, kurumsal geleneğiyle, söylemiyle yüzleşme kapasitesi. Bu yüzleşmenin demokratik bir çehre alıp almayacağını izleyebileceğimiz en az iki gösterge var. Birincisi, iktidar gücünün demokratik bir denge ve denet-

leme sistemi içinde çoklu aktörler ve çoklu düzeyler arasında paylaşılması. İkincisi ise Kürt meselesinin silahlardan arındırılarak demokratik siyasi çözüme dönük mesafe alınması. Kürt meselesinin çözümü bir yandan demokratik bir denge ve denetleme sistemine dayalı bir kurumsal dönüşümünü kolaylaştırabilir. Öte yandan böylesi bir süreç darbe üreten ve süreklileştiren ideolojik ve politik eğilimleri de zayıflatabilir. OHAL sonrası uygulamalar, Kürt meselesinde güvenlik eksenli politikaların sertleşerek devam etmesi ve MHP ile kurulan iş birliğiyle referanduma sunulan partili Cumhurbaşkanlığı sistemi böylesi bir yüzleşmenin dinamiklerinin oldukça zayıf olduğunu gösteriyor.

Öte yandan yakın zamanda A. Davutoğlu ve A. Babacan liderliğinde kurulan ve çoğunluğunu AK Parti içerisinde yer almış isimlerin öncülük ettiği siyasi oluşumlar bu konuda hala olasılıklara açık kapı bırakıyor. Her iki siyasi oluşumun özellikle İslam-referanslı Kürt grupları üzerinde bırakacağı etki gözlemlemeyi hak ediyor.

Sonuç:

İslam-Referanslı Kürt Siyasetin Geleceği?

Sonuç olarak, Kürt sosyo-politik alanında görüldüğü üzere etnik/ulusal ve dini kimlikler tarihsel, politik ve ilişkisel inşalardır. İslam-referanslı Kürt siyasetlerinin ve gruplarının formasyonu esasında İslam-referanslı Türk siyaseti ile sol ve seküler nitelikteki Kürt siyasetiyle kurdukları ilişkiler sonucunda belirleniyor.

İslam-referanslı Kürt siyaseti bugüne kadar büyük oranda İslam-referanslı Türk siyasetinin çeperdeki uzantısı olarak şekillendi. Bununla beraber, 1990'lı yılların başında İslam-referanslı bazı Kürt grupları otonomlaşmaya ve radikalleşmeye başladı. Otonomlaşma sürecinde özellikle Med-Zehra cemaati düşünsel düzeyde önemli bir rol oynadı. Kürt meselesini İslami ve Kur'ani referanslarla okuyan Cemaat, İslam-referanslı Kürt gruplarının sonraki yıllardaki söylemlerini belirleyecek yeni bir normatif çerçeve sundu. Bu etki bugün de büyük oranda devam ediyor. Düşünsel düzeyde Med-Zehra cemaatinin zemini oluşturduğu otonomlaşma süreci kurumsal düzeyde Hizbullah tarafından daha ileriye götürüldü. Öte yandan, Hizbullah bu otonomlaşma sürecine radikalleşmeyi de ekledi.

2000'li yıllardan bu yana İslam-referanslı Kürt siyaseti ikinci otonomlaşma süreci yaşıyor. Ana-akım Kürt hareketinin 1999 yılında başlayan yerel yönetim deneyimiyle birlikte kentleşmesi, legalleşmesi ve kurumsallaşması, 2002 yılında başlayan AK Parti yönetimi ve 2003 yılında kurulan IKB ikinci otonomlaş-

ma sürecinin ana dinamiklerini oluşturdu. Söylemsel düzeyde dikkate değer bir değişim olmamakla birlikte kurumsal düzeyde önemli değişimler yaşandı. Bu dönemde hem kürdî hem de İslami oluşumlar ortaya çıktı. HÜDA PAR ve Azadî'nin bu yıllarda kuruluşu kurumsal düzeyde yaşanan bu değişimin en önemli göstergeleri olarak okunabilir. 2012 sonrasında Suriye'de PYD liderliğinde kurulan fiili özerklik IKB'nin otonomlaşıma sürecine etkisine benzer bir etki bıraktı. Bu dönemde AK Parti hükümetinin Suriye ve Irak Kürtlerinin politik arayışlarına yönelik aldığı negatif tutum dindar ve muhafazakâr Kürtlerin önemli bir kısmını Ankara'dan daha da uzaklaştırdı.

Merkezde İslam-referanslı siyaset geleneğinden gelen AK Parti yönetiminin hakimiyeti, Kürt alanında ise İslam-referanslı Kürt siyasetinin güçlenmesi ana-akım Kürt siyasetinde hem söylemsel hem de kurumsal düzeyde önemli değişimler yarattı. 1990'lı yıllarda başlayan ve 2000'li yılların başında kesintiye uğrayan İslam konusunda yeni siyaset arayışları 2000'lerin ortalarından itibaren yeniden gündeme geldi. Daha önce araçsal ve konjonktürel olan bu arayışlar özellikle HDP'nin kuruluşu ile birlikte ana-akım Kürt hareketinde hem söylemsel hem de kurumsal düzeyde daha görünür değişimler yarattı.

Çözüm Süreci'nin başarısız olmasından sonra başlayan kent çatışmaları ve 15 Temmuz darbe girişimi Kürt alanında önemli oranda belirsizlikler doğurdu. Bununla birlikte, İslam-referanslı Kürt siyasetinin sosyolojik zemini güçlendi. Kent çatışmaları dindar muhafazakâr Kürtlerin önemli bir bölümünün hem AK Parti'den hem de HDP'den uzaklaşmasına neden oldu. İslam-referanslı Türk siyasetinin kurucu bir aktörü olan FGÖ'nün 50 yıl içerisinde oluşturduğu kurumsal ve insani birikimin 15 Temmuz sonrası hızla ve sert bir şekilde büyük oranda tasfiye edilmesi sonucu bu siyaset hem merkezde hem de Kürt coğrafyasında dikkate değer ölçüde zayıfladı. Bu durumun İslam-referanslı Kürt siyasetinin otonomlaşıma sürecini besleyeceği öngörülebilir.

Özetle, Türkiye'de sol ve seküler niteliğe sahip Kürt siyasetinin yanı sıra ikinci bir siyaset inşa oluyor: İslam-referanslı Kürt siyaseti. Kürt meselesini İslami referanslarla okuyan ve politika oluşturan bu siyasetin ilk nüveleri 1990'lı yılların başlarında ortaya çıktı. Bununla birlikte bu siyaset geniş kitleler üzerinde daha çok 2000'li yıllarda etkili olmaya başladı. Sosyolojik olarak bu inşa büyük oranda tamamlanmış durumda. Kurumsal olarak İslam-referanslı Kürt siyaseti bugün büyük oranda AK Parti içerisinde yer alıyor. Bununla birlikte son yıllarda kurumsal düzeyde dikkate değer ölçüde otonomlaşmanın yaşandığını not etmek gerekiyor. Bu otonomlaşıma süreci sadece politik hareketler düzleminde değil, sivil toplum ve toplumsal hareketler alanlarında da görülüyor. Bu siyasetin alacağı seyir sahadaki diğer aktörlerin pozisyonlarına ve onlarla kurduğu ilişkilere göre şekillenecektir. Bununla birlikte, sol seküler

ana-akım Kürt siyasetinin yanı başında İslam-referanslı ikinci bir Kürt siyasetinin çoktan doğduğu ve büyüme aşamasında olduğu söylenebilir.

Not

Bu yazının bazı bölümlerinin yazılmasında yazarın daha önce İletişim Yayınları tarafından 2015 tarihinde basılan *Din, Ulus, Sınıf: Türkiye’de Kürt Mutabakatının İnşası* adlı çalışmadan faydalanılmıştır.

Referanslar

- Alpay, Necmiye ve Tahmaz, Hakan (Der.), Barış Açısını Savunmak: Çözüm Sürecinde Ne Oldu?, İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Artı Gerçek, “Tutuklu bir HDP ile referanduma gidiliyor,” Artı Gerçek, 27.03.2017, <http://www.artigercek.com/tutuklu-bir-hdp-ile-referanduma-gidiliyor/>, erişim: 28.03.2017.
- Bagasi, İ., Kendi Dilinden Hizbullah, Bilinmeyen Yayıncı, 2004, <http://huseyni-sevdam.tr.gg/Kendi-Dilinden-Hizbullah.htm>, erişim 25.03.2017.
- Barth, Fredrik, “Ethnic Groups and Boundaries: Introduction”, içinde F. Barth (Ed.) Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference, Oslo: Universitetsforlaget, 1969: 09-38.
- Beşikçi, İsmail, Doğu Anadolu’nun Düzeni: Sosyo-ekonomik ve Etnik Temeller, Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1992.
- Brubaker, Roger, “Ethnicity Without Groups”, Archives Eurpéennes de Sociologies XLIII, no. 2 (2002): 163-189.
- Çiçek, Cuma, “1 Kasım 2015 Seçimleri ve HDP: Kayıplar, Kazançlar ve Sonuçlar,” Birikim, 02 Kasım 2015, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/7301/1-kasim-2015-secimleri-ve-hdp-kayıplar-kazanclar-ve-sonuclar#.WNTUWRhh3wc>, erişim: 24.03.2017.
- _____, “Elimination or Integration of Pro-Kurdish Politics: Limits of the AKP’s Democratic Initiative,” Turkish Studies, 12:1 (2011), 15-26.
- _____, “Etnik ve Sınıfsal İnşa Süreçleri Bağlamında Kürt Meselesi: Bölgesel Eşitsizlik ve Bölgesel Özerklik, Praksis, 28 (2012), 11-42.
- _____, Ulus, Din, Sınıf: Türkiye’de Kürt Mutabakatının İnşası, İstanbul: İletişim: 2015.
- Çiçek, Cuma ve Coşkun, Vahap, Dolmabahçe’den Günümüzü Çözüm Süreci: Başarısızlığı Anlamak ve Yeni Bir Yol Bulmak, İstanbul: Barış Vakfı Yayınları, 2016.

Doğan Haber Ajansı, "24 Temmuz 2015 tarihinden itibaren 7078 PKK'lı terörist etkisiz hale getirildi," Doğan Haber Ajansı, 23.05.2016, http://www.dha.com.tr/24-temmuz-2015-tarihinden-ibaren-7078-pkkli-terorist-etkisiz-hale-getirildi_1235053.html

Eliaçık, İhsan, Mülk Yazıları, İstanbul: İnşa Yayınları, 2011.

_____, Sosyal İslam: Dinin Direği Paylaşımıdır, İstanbul: İnşa Yayınları, 2011.

Eliaçık, İhsan, vd., İslam ve Kapitalizm İstanbul: Doğu Kitapevi, 2011; Erdem, Eren, Abdestli Kapitalizm, 6. Baskı, İstanbul: Destek Yayınları, 2012.

Erdem, Eren, Devrim Ayetleri: Egemenlerin İslam'ı Değil, Ezilenlerin İslam'ı, 6. Baskı, İstanbul: Kırmızı Kedi, 2013.

Gramsci, Antonio, Selection from the Prison Notebooks, New York: International Publishers, 1992, ss. 206-276.

Halkların Demokratik Partisi (HDP), Türkiye'de Kayyım Rejimi & Seçme ve Seçilme Hakkının Gaspı, 30.01.2020, <https://www.hdp.org.tr/images/UserFiles/Documents/Editor/31%20Mart%20Kayy%C4%B1m%20Raporu.pdf>, erişim: 08.04.2020.

Hassanpour, Amir, "The Making of Kurdish Identity: Pre-20th Century Historical and Literary Discourses," içinde, A. Vali (Ed.), Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003: 106-162.

Houston, Christopher, Islam, Kurds and the Turkish Nation State, New York: Berg, 2001.

Jwaideh, Wadie, The Kurdish National Movement: Its Origins and Development, New York: Syracuse University Press, 2006, s. 75-8.

Kerestecioğlu, İnci Özkan ve Öztan, Güven Gürkan (Eds.), Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Kovanlıkaya, Çağlayan, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinden Günümüze Kadın Yurttaşın İnşasında Ataerkil Zihniyet Şiddeti", içinde, Güney Çeğin ve İbrahim Şirin (Der.), Türkiye'de Siyasal Şiddetin Boyutları, İstanbul: İletişim, 2014: 435-475.

Kurt, Mehmet, Türkiye'de Hizbullah: Din, Şiddet ve Aidiyet, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

Mazlum-Der, Mazlum-Der Kürt Sorunu Forumu, Ankara: Sor Yayıncılık, 1993.

McDowall, David, A Modern History of the Kurds, New York: I. B. Tauris, 2005.

Michale Mann, "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", European Journal of Sociology, 25 (1984): 185-312.

Ozsoy, Hisyar, Between Gift and Taboo: Death and the Negotiation of National Identity and Sovereignty in the Kurdish Conflict in Turkey, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Texas Üniversitesi, Austin.

- Öztan, Güven Gürkan, "Türk Sağında Devlet Fetişizmine Dair", içinde, İnci Özkan Keresteci-oğlu ve Güven Gürkan Öztan (Ed.), Türk Sağ: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012: 425-458.
- Pérouse, Jean- François, "Reposer la 'question kurde'," içinde, Semih Vaner (Dir.), La Turquie, Paris: Fayard, 2005, 357-387.
- Resmi Gazete, "6529 Sayılı Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlar-da Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun," Resmi Gazete, 13.03.2014, Sayı: 28940.
- Seven, Erhan, "'Kürt sorunu benim sorunum'," Yeni Şafak, 13.08.2005, <http://www.yenisafak.com/arsiv/2005/agustos/13/p01.html>, erişim: 26.02.2017.
- Solomos, John ve Back, Les, "Marxism, Racism, and Ethnicity", American Behavioral Scientist, 38 (1995): 407-420.
- Şengül, Serdar, "Teoloji ve Antropoloji Arasında Anti-Kapitalist Müslümanlar, Toplum ve Bilim, 129 (2014): 195-222.
- _____, Bilgi, Toplum, İktidar: Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesi ile Karşılaşma Sürecinde Doğu Medreseleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2008.
- Tan, Altan, Kürt Sorunu, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Tanlı Bora, "Milliyetçi-Muhafazakar ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi," içinde, Tanlı Bora ve Murat Gültekinil (Ed.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007: 251-255.
- _____, "Türk Sağı: Siyasal Düşünce Açısından Bir Çerçeve Denemesi," içinde, İnci Özkan Keresteci-oğlu ve Güven Gürkan Öztan (Ed.), Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012: 9-28.
- _____, Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik Muhafazakarlık İslamcılık, İstanbul: Birikim Yayınları, 2007.
- Tekin, Edip, "'355 bin kişi terörden göç etti'," Hürriyet, 27.02.2016, <http://www.hurriyet.com.tr/355-bin-kisi-terorden-goc-etti-40061270>, erişim: 01.03.2017.
- TİHV, "16 Ağustos 2015 – 16 Ağustos 2016 Tarihleri Arasında Sokağa Çıkma Yasakları ve Yaşamını Yitiren Siviller Bilgi Notu, Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 21.08.2016, <http://tihv.org.tr/16-agustos-2015-16-agustos-2016-tarihleri-arasinda-sokaga-cikma-yasaklari-ve-yasami-ni-yitiren-siviller-bilgi-notu/>, erişim 25.03.2017.
- Tuğal, Cihan, *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, California: Stanford University Press, 2009, s. 99-101.
- Turan, Abdulkadir, Kürtlerde İslami Kimliğin Gelişmesi, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2011, s. 186-284.
- Uslu, Emrullah, "From Local Hizbollah to Global Terror: Militant Islam in Turkey," Middle East Policy XIV, no. 1 (2007), 124-141.

Vali, Abbas, "Genealogies of the Kurds: Construction of Nation and National Identity in Kurdish Historical

_____, *Kurds and State in Iran: The Making of Kurdish Identity*, London: I. B. Tauris, 2011.

Writing", içinde, A. Vali (Ed.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*, Costa Meza: Mazda Publishers, 2003: 58-105.

Van Bruinessen, Martin, Agha, Shaikh, and State: *The Social and Political Structures of Kurdistan*.

White, Paul, *Primitive Rebels or Revolutionary Modernizers?: The Kurdish National Movement in Turkey*, London & New York: Zed Books, 2000, s. 54-92.

Yılmaz, Hüseyin, Tutar, Cemal ve Varol, Mehmet, *Hizbullah Ana Davası: Savunmalar*, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2011.